

Vaderna Gábor

Nevelés és Bildung

A Dessewffy család és a gyermeknevelés a 19. század első felében¹

„A' gyermek nem Káposzta plánta, mégis ahhoz sok részben hasonló. Ha én jó Káposzta plántát akarok termesztetni, ahhoz jó mag és gondviselés kívántatik; ha a' kettő közzül valamelyik hibázik, úgy semmi sem lesz belőle. Ha rossz fajta plánta-magot vetek, bár akárminth szorgalmatoskodjam is körülötte, mégis csak alá való marad az. Ellenben ha jóféle magot vetek; azomban vagy tellyességgel felhagyok a' plántával, vagy ahhoz nem értve bánok vele, ígyis semmi sem lesz belőle; mert vagy a' Balhák és Hernyók meg emésztik, vagy pedig ki vész. Éppen így van a' Gyermek nevelésre nézve a' dolog.”
(Falusi Mihály: Okos gyermek nevelés példája...)²

A Dessewffy család

„Ha azok, a' kik tőled veszik lételeket, mind hasonlítanának hozzád, térden állva vinném hozzád Sophiemat, és minden barátimnak feleségét, hogy tedd tenyészővé” – írta 1809. november 24-én kelt levelében Kazinczy Ferenc egyik legjobb barátjának, gróf Dessewffy Józsefnek.³ A gróf elérte a viccet, és a tréfát tréfával ütötte el: „Köszönöm (és sokkal inkább mint Laurám) – írta december 7-én kelt válaszában –, hogy ama Spartánus módjára mint a' magad, mint mások feleségeikkel akarnál nekem kedveskedni, de akarnának e ezen Dámák ilyen öregsző beteghez jönni és őt vidítani? én ugyan mindég még most is szívesen fogadnám őket, de hogy fogadnának ők engemet?”⁴ Nem tudjuk, hogy Dessewffy gyermekei mennyire hasonlítottak apjukra – vagy hasonlítottak-e hozzá egyáltalán –, ám valószínűleg a levélírók egyike sem gondolta komolyan, hogy a lükurgoszi törvényeket⁵ a 19. század elején al-

¹ A Vetésforgó, a 18–19. századi irodalommal foglalkozó kutatók vándorgyűlése 2008. május 9-én vitatta meg jelen dolgozatot. Köszönetet mondok a támogatásért, amit ott kaptam. Külön köszönöm Völgyesi Orsolya segítségét és tanácsait.

² FALUSI, 1805. 7.

³ KAZINCZY, 1907. 82. – Kazinczy Ferenc levele Gróf Dessewffy Józsefnek (Széphalom, 1809. november 24.).

⁴ KAZINCZY, 1907. 129. – Gróf Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek (Eperiest, 1809. december 7.). Váczy János jegyzete szerint a levelet Dessewffy feleségének kézírásával kapta Kazinczy.

⁵ A „Spartánus” nyilván Lükurgoszra utal, akinek „házassági törvényei megengedték, hogy ha egy fiatal feleség koros férjének megtetszett egy csinos és derék fiatal férfi, összeismertesse vele feleségét, és ha viszonyukból gyermek származott, sajátjának ismerje el”. PLUTARKHOSZ, 2001. 96.

kalmazni kellene. A rendelkezésre álló források alapján annyi jelenthető ki, hogy Dessewffy József különös gondot fordított gyermekei nevelésére. Mielőtt azonban megvizsgálánk, hogy miként is nevelkedtek a Dessewffy gyerekek, célszerű röviden – amennyire ez lehetséges és e tanulmányhoz szükséges – bemutatni történetünk szereplőit.

Gróf Dessewffy József 1771-ben született a Sáros vármegyei Kriviánban arisztokrata családban. Tanulmányait Kassán kezdte, előbb egy piarista szerzetes tanította, majd 1780-tól Koppi Károly (1744–1801), a neves bölcseleti doktor vette át nevelésének irányítását. Dessewffy Koppit követte Kolozsvárra, majd Pestre is, ahol előbb a kegyesrendiek gimnáziumába járt, majd az egyetemen folytatta tanulmányait. A bölcseleti tanfolyam után Kassára ment, ahol jogi képzésben részesült, majd gróf Sztáray Mihály szabolcsi főispánt kísérte el az 1790/91. évi országgyűlésre. 1792-ben, jurátussága után, fogalmazó lett a fiumei kormányzó, Pászthory Sándor mellett. Rövid itáliai tanulmányút és ugyancsak rövid katonai kitérő következett, majd a megyei közeletben vállalt szerepet. 1802-ben Sáros, 1805-ben és 1807-ben Zemplén, 1811-ben és 1825-ben Szabolcs vármegye követe volt az országgyűlésen. A harmincas évek elején nagy feltűnést keltő sajtópolémia keveredett gróf Széchenyi Istvánnal a Hitel és Bajza Józseffel a *Conversations-Lexicon* kapcsán. Versei majd minden korabeli sajtóorgánumban megjelentek, több könyv és sajtókiadvány mecénása volt (az Erdélyi Múzeum részben, a Felső Magyar Országai Minerva teljes egészében az ő költségén jelent meg). 1831-től az Akadémia tagja lett. 1818-ban kiadott egy levélregényt *Bártfai levelek* címmel,⁶ levelezése halála után négy nyomtatott kötetben jelent meg (ebből három kötetnyit tesz ki a Kazinczyval folytatott levélváltás),⁷ s tetemes mennyiségű levele maradt kéziratban. Négy nyelven írott verseinek nagy része szintén publikálatlan. 1806-ban vette feleségül egykori hivatali felettesének lányát, gróf Sztáray Eleonórát, akitől négy gyermeke született. A szülők gyermekeik nevelésére különös gondot fordítottak, előbb egy Józsa Zsigmond nevű késmárki tanító, utóbb egy Németh József nevű sárospataki tógátus gondjaira bízta a fiúkat. A protestáns háziatitók mellé alkalmaztak egy – a gyerekek vallási nevelését irányító – pedagógust is (a család katolikus volt), lányukat pedig idegen nyelven társalgó kisasszonyok nevelték. Külön gondoskodtak a fiúk megfelelő testi neveléséről, sőt volt idő, mikor az édesanya tanította gyermekeit franciára és olaszra. Dessewffy József 1843-ban halt meg.⁸ Feleségéről, aki 1780-ban született és 1849-ben halt meg, sajnos igen keveset tudunk, leginkább csak azt, amit a férje írt róla.⁹

A Dessewffy család egyetlen lánygyermekéről, gróf Dessewffy Virginiáról sincs sok információnk. 1807-ben született, s a szülői házban halt meg 1856-ban hajadonként. Gyermekeként baráti kapcsolatot ápolt Kazinczy lányával, a vele

⁶ DESSEWFFY, 1818.

⁷ DESSEWFFY-KAZINCZY, 1860–64.; DESSEWFFY, 1888.

⁸ Életről ő maga is készített összefoglalót az Akadémia számára: BALLAGI, 1891. Életrajzához lásd még: SZINNYEI, 1893. 824–829.; FERENCZY, 1897.; GRUSZ, 1917. Politikátörténeti megítéléséhez lásd: POÓR, 1988. 145–154.; SCHLETT, 1996. 279–280. Irodalmi munkásságának értékeléséhez lásd: POÓR, 1990. 148–158.

⁹ Gróf Sztáray Eleonóra gróf Sztáray Mihály (1749–1798) szabolcsi főispán és gróf Esterházy Eleonóra (1758–1820) lánya volt, húga egyébként Dessewffy József testvéréhez ment feleségül. A főrangú asszonyok életpályájának megrajzolásához általában nem rendelkezünk elegendő forrással. A kevés kivételek egyike báró Vay Miklós generális felesége, báró Adelsheim Johanna, akinek önéletrajza, valamint családtagjaihoz és barátaihoz írt levelei fennmaradtak, s nemcsak németül, vagyis anyanyelvén, hanem magyarul is megjelentek. (Lásd VAY, 1864., VAY, 1888.) A Sztáray lányok esetében a forrásadottságaink sajnos ennél jóval szegényebbek.

egykorú Eugéniával, aki gyakran volt a család vendége. Életéről mindössze néhány elszórt adat maradt fenn: 1825-ben névtelenül publikált a Felső Magyar Országai Minervában,¹⁰ az 1830-as években az Akadémia felhívására több kötetnyi népdalt gyűjtött. 1844-ben ő küldte el az Akadémiának azt a könyvet, amit ma Virginia-kódex néven ismerünk, s ami egyike korai nyelvemlékeinknek. Apja halála után vált ismertté mint irodalompártoló, mecénás, irodalmi előfizetések gyűjtője.¹¹ Életéről a források csupán ennyit árulnak el, ám apja, Dessewffy József egyik költeménye feltárja pártában maradásának vélt vagy valós okait:

Virginiánk a' szerény, takaros 's elmére, vagyonra,
 Sem kellemre avagy szellemi bájra szegény.
 Kit többen kértek, kik az ő szép lelke malasztit
 Nem bizony értették volna becsülni soha,
 Még mindég hervad koszorús pártának alatta,
 Mert csak sok pénzt most a legényke vadász.
 A' divat, és külfény, mit csak táplálhat a külföld
 Még mostan nálunk, szüntelen úr a hiún.¹²

A legidősebb fiú, Aurél 1808-ban született. Az otthoni neveltetést követően 1823-ban első éves filozófusként Kassán kezdte el iskolai tanulmányait. Tizenhét évesen publikálta első esztétikai dolgozatait és fordításait a Felső Magyar Országai Minervában. 1825-ben elkíserte apját az országgyűlésre. Kassai tanulmányainak befejezése után, 1827-ben Pestre ment gróf Teleki Józsefhez, a királyi tábla bírájához joggyakorlatra, majd jurátusnak állt Bartal György személynöki ítélőmester mellé. 1828-tól Bécsben az Udvari Kancelláriánál fogalmazó gyakornoki állást töltött be, majd az 1830-as országgyűlések idején már fogalmazó volt a kancellárián. 1832-ben helytartótanácsi titoknokká nevezték ki. Az 1832/36-os és az 1839/40-es országgyűlésen a felsőtáblán foglalt helyet. 1840-ben mint a büntető-javítórendszeren dolgozó országos választmány tagját a Kancellária külön ösztöndíjjal európai körútra küldte, hogy a különböző országokban működő börtönöket tanulmányozza. 1841-ben megszerezte a Világ című konzervatív lap irányítását, s itt tette közzé – Kossuth Pesti Hírlapjával vitatkozva – a fontolva haladók csoportjának elképzeléseit. 1842 februárjában váratlanul meghalt. Dessewffy Aurélt sokan kora legnagyobb politikai tehetségének tartották. Tény, hogy a fontolva haladók politikai lendülete vezérük hirtelen halála után megtört. Rövid élete ellenére jelentős politikai karriert futott be, melyet ugyancsak sikeresnek tekinthető hivatali pálya előzött meg. Ezen kívül részt vett korának kulturális életében is, 1833-tól az Akadémiának levelező, 1836-tól a Kisfaludy Társaságnak alapító tagja volt.¹³

¹⁰ DESSEWFFY, 1825a.; DESSEWFFY, 1825b. A szerzőség megállapításához felhasználtam Dulházy Mihály tartalomjegyzékét: DULHÁZY Mihály: A Kassán, 1825-ben elindult F[első] Magyarországi Minervába munkálkodott Írók Munkáinak elsorozása, s azoknak nevei a b c-ei renddel. Kassa, 1842., OSZK Kt, Quart. Hung. 1052.

¹¹ Lásd JAKAB, 1883.

¹² DESSEWFFY József: Laurámhoz [1839]. In: Gróf Dessewffy József Versezetei a' Illik kötetben, MOL, A Dessewffy család levéltára, P95 3. cs. 3.

¹³ Korabeli politikai megítéléséről: DÉNES, 1989, 28–31. Életéhez és politikai megítéléséhez lásd: CSENGÉRI, 1851.; DESSEWFFY, 1857.; PULSZKY, 1888.; DEÁK, 1885.; FERENCZY, 1887.; ASBÓTH, 1892.; SZINNYEI, 1893. 813–818.; RÉZ, 1909.; DÉNES, 1989. 28–53.; SCHLETT, 1999. 266–291. A Dessewffy Aurél konzervativizmusáról és életművének recepciótörténetéről legutóbb lásd DOMBOVÁRI, 2006.; TAKÁTS, 2007. 49–52.

Gróf Dessewffy Marcell 1810-ben született. Akárcsak bátyja, ő is Kassán tanult jogot, majd ügyvéd lett Pesten, a Királyi Táblán. Szinnyei József szerint a hivatali pálya megkezdése után apja „elküldte őt közigazgatási gyakorlatra Fiuméba, rokonuk gr. Vécsey gubernátor mellé”. Hazatérése után birtokait igazgatta haláláig, családot nem alapított. Két történetfilozófiai értekezése jelent meg nyomtatásban 1851-ben és 1861-ben.¹⁴ 1886-ban halt meg főtí birtokán.¹⁵

A legkisebb fiú, Emil 1812-ben született. Akárcsak bátyjai, Kassán végezte iskoláit, ám ő nem lépett jogi pályára, hanem hosszabb európai tanulmányutat tett, majd hazatért apja birtokára, ahol gazdálkodni kezdett. A megyei közéletben vállalt szerepet, Szabolcs vármegye tiszteletbeli jegyzőjévé választották, majd a Magyar Gazdasági Egyesület egyik vezetője lett. A fontolva haladók köréhez tartozott, s bátyja halála után megpróbálta átvenni annak politikai szerepét. A Századunkban, majd az irányítása alatt megjelenő Budapesti Híradóban főként gazdaságpolitikai cikkeket közölt. 1848-ban nem állt a forradalom mellé, s később memorandumokban próbált közvetíteni az uralkodóház felé. Az ötvenes években egy ideig ismét a család szentmihályi birtokát igazgatta. 1858-ban az Akadémia elnökévé választották, több évig volt a konzervatívok politikai vezetője, az 1860-as országgyűlésen a felirati párt tagja volt. 1836-ban vette feleségül báró Wenckheim Paulinát, akitől négy gyermeke született. 1866-ban halt meg.¹⁶

Család és Bildung

Ferenczy József, aki a Dessewffy család levelezését és egyéb iratait is kiválóan ismerte, és azokból mutatványokat is publikált, a Dessewffy Aurél munkái elé írt életrajzában számolt be arról, hogy a harmincnégy éves korában elhunyt reformkori politikus egészségi állapota már csaknem tíz évvel halála előtt elkezdett megroppanni.¹⁷ 1827-ben Dessewffy József egy hosszú intelemsorozattal bocsátotta el Pestre költöző két fiát, Aurélt és Marcellt: „A levegőnél és víznél nincs egészségesebb szer, a mértékletes mosások tehát sem nem nagyon hideg, sem igen meleg vízzel, akkor mikor a test nem izzad vagy nincs érezhető kigőzölgésben, nagyon egészségesek a fürdések szintúgy a gyomor és a test mértékletes dörgölései szintúgy, kivált a száját, fogait, füleit és szemeit kell az embernek tisztán tartani és orczáját és kezeit is, de azért nem szabad a többi testnek piszkosnak lenni, inget gyakran kell változtatni, a foga-

¹⁴ DESSEWFFY 1851.; DESSEWFFY, 1861.

¹⁵ SZINNYEI, 1893. 830–831. Szinnyei nem közli, hogy Dessewffy József mikor küldte fiát Fiuméba. Ha Marcell valóban tartózkodott a városban, akkor ezt feltehetően 1834 és 1837 között tehetette. Ugyanis 1834. novemberi levelében az apa Marcell fiát az idő és tehetség elvesztegetésével, semmittevással vádolta; lásd DESSEWFFY, 1888. 198. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Marcellnak (1834. november 29.). 1837. december 1-én kelt levelében már inkább Aurél és Emil pályájával volt elégedetlen: DESSEWFFY, 1888. 219–220. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Marcellnak (1837. december 1.). A fiumei gubernátor ebben az időben nem a – Dessewffyekkel valóban rokon – Vécsey család tagja volt, hanem Ürményi Ferenc (1823–1837), majd (Nemeskéri) Kiss Pál (1837–1848). Az mindenesetre figyelemre méltó, hogy Dessewffy Marcell – ha valóban járt Fiumében – apja ifjúkori pályakezdését ismételte meg.

¹⁶ SZINNYEI, 1893. 819–824. Politikátörténeti megítéléséhez lásd DÉNES, 1989. 113–124. SCHLETT, 1999. 292–302.

¹⁷ „Már 1833-ban panaszkodott aranyérről, folytonos köhögésről és a csontokban érzett fájdalmakról. Majd súlyos mellbaja támadt s emésztő szervezete is megromlott. Fogai korán kihullván, a gyomorba jutott táplálékot nem tudta kellően megemészteni, mi sok testi bajt okozott neki. Koronkint oly heves izgatottság rohanta meg, hogy csaknem eszméletlen állapotba jutott.” FERENCZY, 1887. XXV.

kat úgy kell mosni, hogy a glazúra lassan le ne menjen, kivált a nyelvért kell az embernek jól megtisztítani, hogy bűdös szájúvá ne váljon az ember, a lábakat is gyakran mosni kell, de nem igen meleg vízben, jobb hidegben, mert ezek is megbűdösödnek; a tisztaság második egészségség és a külső dísznek egyik része és jó nevelésre mutat, mindennek tetszik.”¹⁸ Hogy a leveleiben és naplójában¹⁹ megromló egészségére folyton panaszkodó, érzékeny Dessewffy Aurél öndiagnózisai milyen valós bajokat takartak, ma már nehezen megállapítható. S azt is csak egy átfogó társadalomtörténeti vizsgálat tisztázhatná, hogy az útnak induló fiúkat ekkoriban milyen gyakran volt szokás tanácsokkal ellátni, s az apák milyen intelmekkel óvták gyermekeiket a különböző veszedelmektől. A jelenleg rendelkezésünkre álló adatokból annyi tűnik csak bizonyosnak, hogy Dessewffy József igen gondosan megszervezte fiai nevelését, s azután is figyelt rájuk, hogy a családi fészekből kiröppenjenek. Több ízben kellett figyelmeztetnie fiait az atyai tanácsok megfogadására,²⁰ orvosolta Aurél pénzügyi nehézségeit,²¹ hosszadalmas „atyai szózatban” intette legidősebb fiát annak angliai útja előtt,²² s egy alkalommal elkeseredésében azt írta Marcellnak, hogy eltévelyedett fiait (Aurélt és legfiatalabb öccsét, Emilt) csak az ő mielőbbi halála segíthetné ki anyagi nehézségeikből.²³ Mindezek ellenére az idősebb gróf joggal lehetett büszke gyermekeire, különösen Aurélna, aki rövid élete során komoly politikai karriert futott be, s akiről maga Metternich herceg is meleg szavakkal emlékezett meg, amikor egy évvel a fiú halála után (s szűk két hónappal saját halála előtt) az apa Bécsben intézte ügyeit.²⁴

A Dessewffy családban tapasztalható odaadó figyelem nem meglepő a korban.²⁵ Hiszen csak pár éve tűnt tova a „pedagógia évszázadának” is nevezett 18. század.²⁶ Nemcsak a számos nevelésméleti értekezésre, pamfletre, nevelési regényre, az egyre fontosabbá váló közoktatásügyre gondolunk, hanem arra a messze ható folyamatra is, amit a francia történész, Philippe Ariès a „gyermekkor felfedezésének” nevezett.²⁷ Ezek a jelenségek persze szorosan összefüggtek egymással, miként a szubjektum egyéni felvilágosodása is szorosan összefonódott a felvilágosodás intézményesült formáival.

¹⁸ DESSEWFFY, 1888. 165–166. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Aurélnak és Marcellnak (1827. augusztus 7.).

¹⁹ Leveleinek közel sem teljes kiadása: DESSEWFFY, 1887a. 349–397. Vázlatos életrajzi jegyzetei: DESSEWFFY, 1843a.

²⁰ DESSEWFFY, 1888. 249–254. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Marcellnak (1834. november 29.). DESSEWFFY, 1888. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Aurélnak (1839.), Dessewffy, 1888. 278–279. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Marcellnak (1841.)

²¹ Gróf Dessewffy Aurél vázlatos önéletrajzában jegyezte fel, hogy atyja már 1832–1833 táján is kisegítette egyszer anyagi problémáiból. Lásd DESSEWFFY, 1843a. 17.

²² DESSEWFFY, 1888. 270–271. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Aurélnak (Alsó-Olysó, 1840. június 11.).

²³ DESSEWFFY, 1888. 219. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Marcellnak (1837. december 1.).

²⁴ DESSEWFFY, 1888. 311–312. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Józsefné gróf Sztáray Eleonórának (1843. április 5.).

²⁵ Elisabeth Badinter az anyaság történetéről írott, magyarul is olvasható monográfiájában a kor tipikus nevelési szokásait – az iskoláztatás elterjedését vagy a házinévelők alkalmazását például – a gyermek gondozásáról való lemondásként értelmezi. (BADINTER, 1999, 95–110.) Véleményem szerint épp ellenkezőleg, a nevelés professzionalizálódása és intézményesülése egyfajta új – ha nem is feltétlenül gondosabb, de legalábbis más és több részletre kiterjedő – figyelem eredménye.

²⁶ Általában erről lásd FINÁCZY, 1927. 5–97.; FEHÉR, 1999. 10–14.

²⁷ ARIÈS, 1987. 48.

A felvilágosodás és a nevelés szoros kapcsolatát tükrözi, hogy Kant a korszakot az emberi életkorok irányított változtatásának metaforáival ragadta meg, amikor a *Berlinische Monatsschrift* című havilap – a felvilágosodás fogalmát firtató – híres kérdésére válaszolt.²⁸ Az is figyelemre méltó, hogy ugyanerre a kérdésre adott válaszában Moses Mendelssohn a felvilágosodást a magyarra nehezen fordítható *Bildung*, 'kiművelődés', 'képzés', 'csinosodás' fogalmával összefüggésben tárgyalta.²⁹ Ahogyan a normákat előíró erkölcstani munkák helyét a szabályokat előtérbe állító illetlenek foglalták el, úgy került a társadalmi gyakorlatban az erényesség megvalósításának helyére az egyén boldogságkeresése.³⁰ Az általános filozófiai munkáktól a történetfilozófiai traktátusokon át a népszerű regényekig a használhatóság vagy hasznavehetőség (*Brauchbarkeit*) gyakran emlegetett szempontját a művelődés vagy képzés (*Bildung*) váltotta fel.³¹ A *Bildung* fogalmának közhelyszerű használata mindenestre jelzi a felvilágosodás, a kultúra és a nevelés közötti szoros összefüggést.³²

A pedagógiában a nemzet boldogulásának célja került előtérbe, amit az egyén képzésén keresztül lehet megvalósítani. A kijelentést ugyanakkor fordítva is igaznak gondolták: a nemzetek művelődése az egyéni boldogság letéteményese. Közhelynek számított ekkoriban, hogy az embert a nevelés teszi azzá, ami,³³ s az ő boldogságán egész nemzetek vagy akár az egész emberiség boldogsága múlik. Borsos Márton például 1838-ban írt neveléelméletében nagy lelkesedéssel szólt a „kiművelődés” háttérben, kimondottan családi körben zajló folyamatáról, melynek eredményeképpen az egész emberiség a „nagy cél felé közelít”.³⁴

Philippe Ariès szerint a családi intimitás megjelenése sajátos új élettereket hozott létre, ahol a család a maga idejét a közösségen kívül újraszervezhette. E jelenség okát Jürgen Habermas a szociális és intim szféra szétválásában, a kényszermentes szocializáció és a magánautonómia ideálját összekapcsoló, a polgári nyilvánosság szerkezetén belül működő családmóddal kialakulásában látja.³⁵ Elmélete szerint a család és a közösség között szakadék keletkezett, a nevelés pedig e fölél kívánt hidat építeni azzal, hogy egyaránt szolgálta a család és közösség hasznát.

Sajátos módon, míg Nyugat-Európában a fent említett változások elsősorban a polgárságot jellemezték,³⁶ nálunk inkább az arisztokrácia körében bontakoztak ki ezek a folyamatok.³⁷ S itt nemcsak arról van szó, hogy az 1790/91. évi és az 1825/27. évi országgyűlések rendszeres regnikoláris tanulmányi bizottságaiban (*Deputatio Literaria*) rendre arisztokraták kaptak helyet, hanem arról is, hogy leginkább az arisztokrácia köreiben figyelhető meg az a – gyerekekre irányuló –

²⁸ „A felvilágosodás” – hangzik a híres definíció – „az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából.” KANT, 1997. 15., eredetileg: KANT, 1784.

²⁹ MENDELSSOHN, 1784. Szilágyi Márton A' Nemzet' Tsinosodása című szöveget értelmező tanulmánya, amellel érvel, hogy a csinosodás fogalma a mendelssohni *Bildung* fogalmának fordítása: SZILÁGYI, 1998. 408–412.

³⁰ Erről lásd BÍRÓ, 2003. 27–34., SAUDER, 1974. 73–85.

³¹ VIERHAUS, 1992., HERRMANN, 1993. 26–28; VERESS, 1998.

³² VIERHAUS, 1992. 512–515.

³³ Lásd például KANT, 1803. 13.

³⁴ BORSOS, 1838. 75.

³⁵ ARIÈS, 1987. 308–309., 314. HABERMAS, 1993. 217–239. A családtörténeti kutatások módszertani problémáiról általában lásd HAREVEN, 1997.

³⁶ Ariès és Habermas a polgársághoz kötik ezeket a változásokat; a családkutatások leginkább a puritanizmussal vagy – Max Weber szellemében – a protestáns etikával hozzák kapcsolatba (lásd például SCHÜCKING, 1929.).

³⁷ A különböző európai családformák összehasonlíthatóságáról lásd MITTERAUER, 1990. A magyarországi arisztokrácia rétegzettségéről és a nevelés összefüggéseiről lásd VIRÁG, 2004. 78–82.

gondos figyelem melyet például a Dessewffy családban megfigyeltünk. Főurak, vagy főúri családok házinevelői voltak azok, akik az első komolyabb nevelésméleti munkákat és nevelési tervezeteket papírra vetették, de maguk az arisztokrata családfők is megfogalmazták pedagógiai elképzeléseiket. 1796-ban gróf Teleki László egy kisebb értekezést írt azokról a nevelési elvekről, melyeket a fiain kívánt alkalmazni; gróf Festetics György egy, a nevelési elveket is részletező szerződést kötött fia házitanítójával, Péteri Takács Józseffel 1799-ben.³⁸ Teleki értekezése azért is figyelemre méltó, mert egész életművében (így például költészetében is) gyakran találunk a nevelésre és a kiművelődés lehetséges formáira vonatkozó utalásokat.³⁹ A Tanácsadás a gyermeknevelés ügyében című értekezése több példányban is fennmaradt, ami azt mutatja, hogy pedagógiai elképzeléseit viszonylag széles körben kívánta bemutatni (fiai, Ádám, József és Sámuel mellett például – amikor a Teleki fiúk nevelője, Szabó András a Wesselényi családhoz került – az ifjabb Wesselényi Miklóst is e tervezet alapján nevelték).⁴⁰ Festetics szerződésére a nevelés alaposságát előíró tartalma miatt érdemes figyelni; az alapos nevelés elve egyébként a Dessewffy családban zajló pedagógiai tevékenységre is jellemző volt (Dessewffy József is készített a fiai nevelésére vonatkozó részletes útmutatást, s ő is kötött a házitanítóval egy aprólékosan kidolgozott „nevelési szerződést”).⁴¹ De megemlíthetjük Ráday Pál 1723-ban írt nevelési utasítását is,

³⁸ TELEKI László: A nevelésről, MTA Kt Régi s új írók 4-r. 133. sz. FESTETICS György: Fiam nevelését tárgyzó plánum, MOL, A Festetics család levéltára, P246 5. cs. 9.

³⁹ Erről lásd NÉGYESY, 1901. 595–601.

⁴⁰ Lásd IMRE, 1925. 606–607. Trócsányi Zsolt Wesselényi-életrajzában olvashatjuk, hogy az özvegyen maradt anyja, Cserei Heléna azért kért tantervet Telekitől, hogy az szolgáljon „fedezékül külső támadások ellen is”. TRÓCSÁNYI, 1965. 32. Wesselényi neveltetésére vonatkozóan: TRÓCSÁNYI, 1965. 28–32.

⁴¹ Festetics nevelési tervét ismerteti: LAKATOS, 1910. Festetics pedagógiai elveiről további részletekkel szolgál: STOHL, 2005. A szakirodalomban nem ismeretes, hogy Festetics nemcsak a nevelési szerződést szerkesztette meg pontosan, hanem maga is írt egy magyar nyelvű pedagógiai munkát, melyet László fia neveléséhez kívánt használni: FESTETICS György: László Fiam! Neveléséről. In: Miscellanea, OSZK Kt, Fol. Germ. 1476. Ugyanebben a gyűjteményben megtalálható (cím és a szerző feltüntetése nélkül) a nevelő, Péteri Takács József tanmenetről készített részletes tervezete. 1821-ben, mikor Józsa Zsigmond elhagyta a Dessewffy házat, Dessewffy József Kultsár István közvetítésével próbált új nevelőre szert tenni. A leendő nevelővel szembeni elvárásait Kultsárnak írott leveleiben fogalmazta meg, illetve fennmaradt az egyik reménybeli nevelőhöz, egy bizonyos Cseh úrhoz írott levele is, melyben az aláírandó szerződésről is írt. Erről lásd DESSEWFFY, 1888. 103–104. – Gróf Dessewffy József levele Kultsár Istvánnak (1821. április 16.); DESSEWFFY, 1888. 104–107. – Gróf Dessewffy József levele Kultsár Istvánnak (1821. május 12.); DESSEWFFY, 1888. 113–114. – Gróf Dessewffy József levele Csehnek (1821. július 15.). Ám Cseh, akiről semmi közelebbit nem tudunk, nem érkezett meg, valószínűleg váratlanul meghalt valamikor 1821 első felében: DESSEWFFY, 1888. 115. – Gróf Dessewffy József levele Kultsár Istvánnak (1821. augusztus 11.)

Sajnos Dessewffy nevelési szerződésai valószínűleg elpusztultak, s így csak a ránk maradt egyéb szerződési formákból következtethetünk azok jellegére és tartalmára. Ismerünk a nevelés anyagi feltételeit részletező szerződést gróf Széchenyi István családjától (Széchenyi István szerződése Podhorszky Lajossal, gyermekei nevelőjével (Pest, 1842. november 1., OSZK Kt, Analekta 10088), fennmaradt ennél jóval részletesebb változat a Teleki családból. Utóbbi szerint Teleki László legifjabb fiának (ifjabb Teleki Lászlónak) a nevelőjét, Eröss Sándort 1817-ben külföldi tanulmányútra küldte, hogy felkészülhessen a fiú nevelésére. Fennmaradt az a szerződés, mely a tanulmányút feltételeit tartalmazza, illetve e szerződésben történik utalás egy részletesebb nevelési elveket is tartalmazó újabb szerződésre, melyet Eröss hazatérte után kívántak megkötöni. Ez a szerződés eddig még nem került elő, mindenesetre semmi okunk feltételezni, hogy nem kötötték meg. Eröss életrajzát, illetve a szerződést lásd ÉCSY Ö., 1941. 382–384. Ifjabb Teleki László neveltetéséhez lásd még: Horváth, 1964. 28–31.) Dessewffy József családjában feltehetően mind a két szerződéstípust alkalmazták: a Cseh úrhoz írott, fent említett levelemben a családfő elsősorban az anyagiak körüli teendőket tisztázta írásban. Korábban, 1814-ben viszont a debreceni orvosprofesszornak, Szentgyörgyi Józsefnek írta, hogy házitanítót keres, s ekkor éppen azt – a nevelőt szakmailag fel-

melyet Fatavich Ferenc (Ráday Gedeon nevelője) számára fogalmazott meg, vagy azt a nevelési utasítást, melyet gróf Teleki József, a fent említett Teleki László öccse és Ráday Pál dédunokája vetett papírra.⁴²

Többnyire az arisztokrata körökhöz kötődik a neveléelméleti irodalom fordítása és terjesztése is: Gróf Székely Ádám 1771-ben franciából átültette magyarra John Locke munkáját, (*Some Thoughts Concerning Education*, 1693),⁴³ az írás Magyarországon viszonylag erős hatást fejtett ki (többek között a Teleki testvérek pedagógiai szemléletét is meghatározta). A korban széles körben olvasták és jegyezték Johann Bernhard Basedow és Joachim Heinrich Campe műveit is.⁴⁴ Campe nevelő célzatú regényéről, a *Robinson, der Jüngerer* (1779) három különböző magyar nyelvű fordítás is ismeretes.⁴⁵ Báró Hellenbach Károlyné Jánoky Anna Mária 1763-ban leányának címezve adta ki anyai intelmeit, melyben a főúri lánynevelés alapelveit rögzítette. Gróf Illésházi József titkára 1764-ben egy gyermekeknek készült népszerű katekizmust fordított le franciából, az ifjú gróf Esterházy János nevelője, Kováts Ferenc 1775-ben egy erkölcsi maximákat tartalmazó gyűjteményt magyarított ugyancsak franciából, Cörver János Nepomuk pedig francia nyelven értekezett a főrangúak nevelésének módjáról.⁴⁶ S kései példaként ide sorolhatóak Dessewffy Aurél neveléstani értékezései is az 1830-as évekből.⁴⁷

A 19. század első felében folytatódott a pedagógia térhódítása, ekkor már nem csupán a főnemesség körében. Az arisztokráciára továbbra is jellemző a neveléstudomány iránti érdeklődés – ez például Dessewffy József családjában megfigyelhető –, ám a családi hagyományok konzerváltak bizonyos nyilvánosság-strukturákat, így a pedagógia legújabb módszertani és mentalitásbeli jellemzői és a korábbi évszázadokban kialakult reprezentatív nyilvános viselkedésformák keveredtek egymással. Miközben a *Bildung* eszményének aufklärista és neohumanista értelmezése széles körben elterjedt, számos olyan családi tradíció élt tovább, amely csak közvetve és sajátos módon egyeztethető össze ezen műveltség-eszménnyel. Dessewffy József iratai között található egy hosszú, szőke hajtincs, ami bátyja unokájáé, a hat éves gróf Dessewffy Gyuláé (1820–1878) volt. Ez arra utal, hogy még a 19. század elején is együtt nevelték a fiúkat és a lányokat körül-

készítő – metódust említi, amit például Teleki László családjában is alkalmaztak. DESSEWFFY, 1888. 10. Gróf Dessewffy József levele Szentgyörgyi Józsefnek (1814. szeptember 7.). Báró Vay Miklós generális, akinek a feleségéről korábban volt szó, fiai (Miklós és Lajos) nevelőjét, (váradit) Szabó Jánost egyenesen a kor egyik legismertebb pedagógusához, Pestalozzihoz küldte ki tanulmányútra. Lásd erről LÉVAY, 1899. 13., VAY, 1888. 105., SZAKÁLY, 2003. 236–238.

⁴² Ráday utasítását publikálta és ismertette: FEHÉR, 1997. Teleki József írása az Erdélyi Múzeumban jelent meg halála évében: TELEKI, 1817. Ezekről és a fentiekéről lásd FEHÉR, 1999. 49–65.

⁴³ LOCKE, 1771. A mű újabb fordítása immár angoltól: LOCKE, 1914. Locke magyarországi hatásáról lásd KORNIS, [1927]. 499–500. (Locke művének egy 1811-es fordítása kéziratban megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában: Locke: Gyermekek neveléséről. Magyarra öltödtöt Pavlik Iános Cs. és K. Fő Strása-Mester által Két Kötetekben (1811.), OSZK Kt, Fol. Hung. 112.)

⁴⁴ Lásd PUKÁNSZKY-NÉMETH, 1997. 307.

⁴⁵ CAMPE, 1787., CAMPE, 1794. (ezt a fordítást 1830-ban újra kiadták); CAMPE, 1836. Ez a sok fordítás nem is olyan sok, ha tekintetbe vesszük, hogy például Gyarmathi, aki a harmadik német kiadást tüntette fel fordítása forrásául, nagy részben Gelei szövegét plagizálta. Erről lásd VÁRÓ, 1913., BENKŐ, 1958. Campe antropológiai gondolkodásának magyarországi hatásáról lásd BÍRÓ, 2003. 146.

⁴⁶ HELLENBACH, 1763. (a kötet végén a szerző műve folytatását ígéri, ám a második rész már nem jelent meg); KLOBUSICZKI, 1764., KOVÁTS, 1775., CÖRVER, 1770.

⁴⁷ DESSEWFFY, 1839. (Újabb kiadása: DESSEWFFY, 1887c.); DESSEWFFY, 1843b. (Magyarul: DESSEWFFY, 1887b. Eredetileg németül írta Budán 1835-ben, egy Bécsben élő főrangú nő számára). Dessewffy Aurél írásai ugyan már más pedagógiai alapokon állnak, mint a fent említettek, ám ezekhez kapcsolják szorosan a műfaji jegyek, valamint az a tény, hogy Dessewffy írásai is a főrangúak neveléséről szólnak.

belül öt vagy hat éves korukig, azonos módon táplálták és öltöztették őket, majd ha a fiú testileg már elég fejlett lett, lecserélték a ruháját és levágták lányosan hosszúra növesztett haját.⁴⁸

A felvilágosodás műveltségelményével ellenkező családi tradíció továbbélésének másik példája, hogy a szülői felügyelet nélkül útra induló ifjút az atya intelmekkel látta el. A legismertebb szövegek valószínűleg éppen azok, amelyek nem sorolhatóak szorosan a műfajhoz: ide tartozik Kölcsey Ferenc *Parainesis*e, amely véleményem szerint éppen azért nevezhető e műfaji tradíció különös darabjának, mert az erkölcsi maximákon túl konkrétabb életviteli tanácsokat nem tartalmaz, s kontaminálódik a végrendelet műfaji kliséivel.⁴⁹ Vagy meglehetősen kései példaként, megemlíthetjük Széchenyi István „rapszodikus írását” Béla fiához.⁵⁰

Dessewffy – már idézett – intelemsorozata, mellyel fiait útra bocsájtotta, egy általános bevezető rész után igen konkrét formában fogalmazza meg az illedelmes viselkedés és az egészség megőrzésének szabályait. Maga az út is egy konkrét esemény, a szöveg ehhez kötődik, s ezzel a korábbi évszázadokban divatos nemesi peregrinációs instrukciók műfaji mintáit követi.⁵¹ Ez a minta nemcsak a megfogalmazásban érhető tetten, hanem abban is megragadható, ahogyan az instrukciók alkalmazását elvárta a szerző. Az útra bocsátó levélnek hosszú címet adtak általában, tehát igen hangsúlyos helyen figyelmeztették a címzettet a leírtak betartására.⁵² Figyelemre méltó, hogy Dessewffy József 1841-ben, Aurél angliai útja előtt is írt intelmeket fiának, holott ekkor Aurél már rég önálló pályára lépett.⁵³ A peregrinációs instrukciók e műfaji tradícióját Dessewffy a jelek szerint tiszteletben tartotta, ugyanakkor az általa említett életvezetési elvek – bár a szerző leginkább a nemesi tanulmányút, a Kavalierstour hagyományának megfelelően a társadalmi ranghoz illő viselkedés módzatait taglalja⁵⁴ – a legtöbbször követik korának népszerű dietetikai és illetmáni elképzeléseit.

Mielőtt azonban rátérnénk ezek elemzésére, vessünk még egy pillantást a családi intimitás szerkezetére. Kazinczy nemcsak feleségét ajánlotta fel spártai módra jó barátjának, hanem egy ízben el is irigyelte annak feleségét. Persze ez az irigység is inkább évődés volt, ám a gróf és neje közötti kapcsolatról sokat elárul: „Két Asszonyt ismerek, a’ ki Urának nem csak a’ szerelem legboldogabb órájában van boldogítására, hanem a’ lélek’ conceptiójában is osztozik vele: a’ Te Laurád és Vay Miklósné. [...] Sophiem engemet az írásban nem segít; noha az atyjának egész konczokat

⁴⁸ A szokásról lásd ARIËS, 1987. 30–31. Jacques Ballexserd 1762-es értekezésében, melyet 1807-ben magyar nyelvre fordított Domby Sámuel, például még élő – és magától értetődő – hagyományként írja le ezt a szokást: BALLEXSERD, 1807. 141–142.

⁴⁹ Hogy a Kölcsey-filológia mindezidáig nem elemezte az írás műfaji sajátosságait, arra már Onder Csaba is figyelmeztetett. Tanulmányában a klasszikus retorikai hagyomány felől olvassa újra Kölcsey művét, ugyanakkor ezt az adósságot ő sem rója le. ONDER, 2004.

⁵⁰ Első kiadás: SZÉCHENYI, 1921. (Rapszodikus írásnak nevezi művét: SZÉCHENYI, 1921. 505.) Magyarul: SZÉCHENYI, 1985. 34.

⁵¹ Teleki Pál a 17. század utolsó éveiben történt peregrinációja kapcsán lásd FONT, 1989. 415–419.

⁵² Némely atyai jó tanácsok, útbá menendő két fíjaimhoz: Aurélhez és Marcellhez, melyeknek mindennap reggel teendő általolvasásokat ajánlom, minden este pedig jó lesz Pithagorás tanácsa szerint megemlékezni az egész nap történeteiről, és látni mennyiben távoztak el vagy irányoztak ezen tanácsadásokhoz. DESSEWFFY, 1888. 163. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Aurélnek és Gróf Dessewffy Marcellnak (1827. szeptember 10.)

⁵³ DESSEWFFY, 1888. 270–271. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Aurélnek (Alsó-Olyó, 1840. június 11.)

⁵⁴ A Kavalierstour fogalmához lásd ÖTVÖS, 1988. 11–15.

öszeírt.”⁵⁵ Tudjuk, hogy – mivel írói tehetsége nem párosult kézügyességgel – Dessewffy igen gyakran Sztáray Eleonórának diktálta írásait, s hogy a grófnő maga is levelezett rokonaival, fiaival. Arról is vannak információink, hogy a házastársak olvasmányélményeiket megosztották egymással. Ám Kazinczy feltehetően nemcsak erre gondolt.

Dessewffy – igen rossz szövegállapotban – fennmaradt versei között meglehetősen nagy számban találunk szűkebb családi körben fogant költeményeket.⁵⁶ Hogy a versekben közvetített érzelmeket őszintén átélte-e az, aki a sorokat papírra vetette, vagy a szentimentális líra poétikai kliséinek alkalmazásáról van csupán szó, ma már nem egyszerű megállapítani. A többnyire alkalomhoz kötött költemények (házassági évfordulóra, lánykérés alkalmára írtak verseket például, de az úton lévő gyermekek iránt érzett aggodalmat is strófákba foglalták) valószínűleg nem tartoznak a 19. század eleji magyar líra legjavához. Annyiban azonban mégis érdekesek ezek a versek, hogy sokat elárulnak a családi összetartás jellegéről.

Dessewffy egy évvel házassága előtt költeményben foglalta össze, hogy milyen tulajdonságokat vár el majdani feleségétől:

„Hazáját férjénél még jobban szeresse,
A' mit mondok, írok, aztat érezhesse,
A jó ebéd előtt jól gazdaszszonykodjon,
Engedje, hogy ura írjon, 's gondolkodjon;
Ha kell, kössen némán, és üllyen hozzája;
Mint edjék, mint szöllyék az asztalnál szája,
De rosz csúf hírt másról sohase beszéllyen,
Dolgokat említsen, és ritkán ítéllyen.
Dél után küldjön ki engem a' mezőre,
Kérjen, hogy vigyázzak rétre 's az erdőre.
Ekkor a' hogy tetzik, magát mulatgassa,
Vagy jőjjen velem, vagy Theophront olvassa.
Csak ne unatkozzék és ne mérgelődjék,
Jobb hogy koronázzon, mintsem hogy gyötrődjék.
Boldogtalan élőt nem tűrök mellettem,
Kivált ha szeretem vagy pedig szerettem.
Hogy pedig egész nap boldoggá tehessen,
Reggel foháskodjék, estvére nevensen.
Így felette hamar (esküszöm reája)
Csak bagoly ne legyék, meg szokom hozzája.”⁵⁷

⁵⁵ KAZINCZY, 1907. 195. – Kazinczy Ferenc levele Gróf Dessewffy Józsefnek (Széphalom, 1810. január 4.).

⁵⁶ Több olyan – a tágabb családi-baráti környezetben fogant költeményt ismerünk a korszakból, melyek nemcsak a szerző kapcsolatrendszerére világítanak rá, hanem a korabeli műveltség szerkezetéről is árulkodnak. E kérdés vizsgálata azonban egy másik tanulmány tárgya lehetne.

⁵⁷ KAZINCZY, 1903. 340. – Gróf Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek (Alsó-Olysó, 1805. május 25.) Az asszonyi kötelességekről majd a húszas években robban ki egy hosszadalmas vita nagyobbreszt a Tudományos Gyűjtemény, kisebb részt a Hasznos Multságok, a Felső Magyar Országai Minerva és az Élet és Literatura lapjain. A polémiaiból szemelvényeket közöl: FABRI, 1999. 66–115. A főrangúak és a nőnevelés viszonyának gazdag adattára Brunszvik Teréz kiadatlan kéziratos hagyatéka: Brunszvik Teréz kiadatlan naplói, FSzEK, B 0910/55/1-9.

A versből nem derül ki, hogy miért kellene Dessewffy jövendőbeli feleségének a Theophront olvasnia; talán az erényes életvitelt könnyítheti meg Campénak az ifjúság számára írt, regényszerű nevelési tanácsadója, vagy a születendő gyermekek nevelésére vonatkozó iránymutatások megismerése indokolhatja a mű tanulmányozását.⁵⁸ Feltételezhetően inkább az utóbbiról lehet szó: a Theophronban ugyanis olyan erkölcsi levelek sorozatát találhatjuk, melyben az apa szól fiúgyermekéhez, tehát valószínűleg Dessewffy azt várta el jövendőbeli feleségétől, hogy az a gyermekeik nevelésében követendő elveket tanulmányozza; így juttatta kifejezésre azon meggyőződését, hogy a szülők közötti összhang milyen fontos a nevelésben. Hogy ez az interpretáció nem csupán az értelmezői önkény eredménye, arra tanulságos példa Dessewffy harminchárom évvel később, harminckettedik házassági évfordulójára írt költeménye.⁵⁹ Ebben azt fejtegeti, hogy az a számtalan baj, ami az elmúlt években a családot érte, még szorosabban összekovácsolta a házaspárt, majd a gyermekek feletti büszkeségnek ad hangot. A huszonkét sornyi felvezető után, melyben az alkalomnak megfelelően házasságukat méltatta, mintegy magától értetődően tért rá gyermekei jellemének elemzésére (ebből a versből idéztük már korábban a Virginia lányáról írottakat). Számvetés ez a költemény, mely a gyermekek karakterének gyengéit s erényeiket egyaránt elemzi, és soruk alakulását a jellembeli tulajdonságok szempontjából igyekszik szemügyre venni.⁶⁰ Négy évvel később, a harminchatodik házassági évfordulón Dessewffy nem tartózkodott otthon, ekkor levelet küldött feleségének, melyben – a verseiben megfogalmazottakhoz hasonlóan – a családi összetartozás egyik kulcsát a gyermekeknek nyújtott „leckében” és „példában” látta.⁶¹

A nevelésnek, úgy tűnik, akkora súlya volt a család életében, hogy az arról való beszéd gyakorlatilag a házasságra való készülődéstől a szülők haláláig folyamatosan hangsúlyos szerepet kapott, és szinte meghatározta a család identitását. A 1820-as évek elején például, amikor a szentmihályi kastély teljes átépítésekor a fiúk saját tanulószobát kaptak,⁶² ezeket úgy alakították ki, hogy a szülők továbbra is felügyeletet gyakorolhassanak gyermekeik felett. Maga Dessewffy mesélte el 1842 novemberében Császár Ferencnek írott levelében, hogyan leste meg fiát, amikor az „egészen lángba borult arcczal, a leglángolóbb szemekkel körülrakott, üres székeknek” tartott politikai szónoklatokat szobájában.⁶³

Az imént idézett levél azonban nemcsak azért érdekes, mert egy részletgazdag vázlatot tartalmaz Aurél pályájáról – ezzel az apa pontosítani, s nem kis mértékben irányítani⁶⁴ kívánta Császár akadémiai emlékbeszédét, melyet Aurél elhalálózásának alkalmából mondott. A levél egyes részleteit már idéztük, most szükségesnek tartjuk kiemelni azt a tényt, hogy Dessewffy a fia, Aurél méltatása mellett saját apai szerepét is igen erőteljesen kidomborította. Jól látszik, hogy

⁵⁸ CAMPE, 1804.

⁵⁹ DESSEWFFY József: Laurámhoz [1839]. In: Gróf Dessewffy József Versezetei a' IIIik kötetben, MOL A Dessewffy család levéltára P95 3. cs. 3. (A harminckettedik házassági évforduló 1838-ban volt; a vers mellett szereplő 1839-es évszám feltehetően a veresszöveg egyik letisztázásának a dátuma.)

⁶⁰ A felsorolásból egyedül Emil maradt ki, valószínűleg azért, mert ő ekkora már családot alapított, önállóan élt, ráadásul a szülőkkel együtt, Szentmihályon lakott.

⁶¹ DESSEWFFY, 1888. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Józsefné gróf Sztáray Eleonórának (1842. szeptember 25.)

⁶² DESSEWFFY, 1857. 6.

⁶³ DESSEWFFY, 1888. 304. Gróf Dessewffy József levele Császár Ferencnek (1842. november.)

⁶⁴ Gróf Dessewffy József levele Döbrentei Gábornak (Szentmihály, 1842. október 11.), Gróf Dessewffy József levele Döbrentei Gábornak (Szentmihály, 1842. november 14.), MOL A Dessewffy család levéltára P91 10. cs. 75.

a nevelés kérdése nemcsak egy mellékes körülményt jelentett Dessewffy számára, hanem jó aufklärístaként megszállottan hitt az emberek formálhatóságában, s abban, hogy a tehetség nevelés által bontakozik ki. Aurél identitása és élettörténete az apa pedagógiai elveit tükrözik, s furcsa módon még az Aurél nevelőjétől elvárható tulajdonságokat is hosszasan ecsetelte a levél írója.

Érdemes összevetni ezt a leírást a fiatalabb testvér – korábban már szintén idézett – 1857-es visszaemlékezésével. Emil – bár ő is hangsúlyozta mind az apja, mind a nevelők hatását – inkább Aurél tehetségét, a „lángész” intuícióját emelte ki, mely tulajdonság segítségével testvére igyekezett „jó hazafivá válni”.⁶⁵ Ezt a gondolatot az apa, Dessewffy József is magáénak vallhatta, hiszen ő is elismerte fiának „elmebeli tehetségeit”, s úgy látta, hogy a nevelés a „köz javát” kell szolgálja. A nevelés célja „nem vala egyéb – írja –, mint magzatimból oly érezve gondolkozó emberek idomítása, kikből műveltségük után a köz, valamint különletes életben, a körülmények szerint, tettelesen és gyakorlatilag hasznavehető emberek válhassanak”.⁶⁶ A cél, amit Dessewffy József megfogalmazott, majdhogynem ugyanaz, mint amit a fia, Emil vetett papírra: a köz javára jó hazafivá válni. Ám míg Emilnél ez az egyéni intuíción és tehetségen múlik, az apa leírásában a kulcsszó továbbra is a műveltség marad, ugyanis szerinte csak a műveltség révén válhatunk hasznavehető emberré, s e műveltség természetesen elsősorban az antik műveltség elsajátítását jelenti.⁶⁷ Emil életrajzában fontos szerepet szánt bátyja olvasottságának, s megemlíti, hogy testvére a görög és latin irodalomban egyaránt jól tájékozódott, ám itt sokkal nagyobb hangsúlyt kapott Aurél politikai műveltsége, s azon képességei, melyek mintegy a politikai pályára predesztináltak: az újabb (!) történelem és az európai közjog tanulmányozása során szerzett ismeretek, vagy az, hogy rendkívüli sebességgel tudott olvasni, a vitahelyzetekben is gyorsan reagált. A nyelvismeretet nem a művelődés egyik eszközeként említi a szerző, hanem ezzel emeli ki Aurél különös politikai képességeit. Emil leírásában az apa nem a lélek formálójaként tűnik fel, hanem olyan szereplőként, aki fiát egy sajátos politikai térbe vezeti be, akitől el lehet tanulni a politikázás módszereit, s aki mellett Aurél igen korán eljuthatott az első reformországgyűlésre. Persze Emil a bátyjáról írott életrajzot egy határozott cél szolgálatába állította, ő ugyanis a konzervatív körök politikai identitásának megerősítésén fáradozott. Ám ezen túl is szembetűnő a különbség: míg az apa a Bildung értelemben vett művelődés szerepét emelte ki, a testvér valamivel későbbi szövegében az egyéni zsenialításra került a hangsúly.

A nevelés mindent átformáló erejében bízó, a magánautonómia védőbástyái mögé visszahúzó családmodell nem zárja ki olyan tradíciók továbbélésének lehetőségét, amelyek a reprezentatív nyilvánosság struktúráit működtetik. A magyar arisztokrácia körében például komoly hagyományai voltak olyan – színházi formákat idéző – előadásoknak, amelyeket a szűk családi körben adtak elő. Dessewffy versei között fennmaradt egy költemény 1823-ból, mellyel az édesanyját névnapija alkalmából férje és gyermekei fel köszöntötték,⁶⁸ s azt is tudjuk,

⁶⁵ DESSEWFFY, 1857.

⁶⁶ DESSEWFFY, 1888. 301. – Gróf Dessewffy József levele Császár Ferencnek (1842. november.)

⁶⁷ „Nem tagadhatom pedig, a régi classikai kor íróinak munkáit tartám mindenha kivált honszereteti tekintetben legalkalmasabbaknak a gyakorlati szellem, valamint szilárd gondolkozás és magasztos érzelmek példás megfigyelésére, sőt a testi, lelki s szívi tehetségek azon egybeforrásának használatára is, mely eggyedül az élet bármily viszonyaiban, a valódi műveltség szellemét eszközli s bélyegét hordja.” DESSEWFFY, 1888. 300–301. – Gróf Dessewffy József levele Császár Ferencnek (1842. november.)

⁶⁸ Névnapi üdvözlés feleségemhez, magam és gyermekeim részéről. [1823.] In: Gróf Dessewffy József Versezetei a’ Ilik kötetben MOL A Dessewffy család levéltára P95 3. cs. 3.

hogy amikor a gyermekek nagyobbak lettek, a családi ünnepeket színházi előadások mintájára rendezték meg. Kazinczy egy ízben azzal okozott némi galibát, hogy elárulta Dessewffynek, a család a születésnapjára titokban előadást szervez.⁶⁹ Dessewffy a kínos helyzetet úgy oldotta fel, hogy ő szerzett meglepetést feleségének azzal, hogy gyermekei és Kazinczy Eugénia közreműködésével előadott egy jelenetet. Kazinczy Józsefhez címzett levelében így írt az esetről: „Elmaradt a' komédia születés' napomra. Én leptem meg feleségemet Eleonóra napjára, Eugenie a' gyönyörűséget vagy gyönyört jádszotta, lyányom a' virtuszt vagy erényt, – Emíl az útválasztó Herkuleszt, Kszenofon után Magyarúl. Ha még egyszer kétszer gyakorlandja magát a' gyönyörű gyönyörűség, nem lesz oly bátoratlanka, vagy bátortatlanka.”⁷⁰ A színdarab allegorikus figuráinak párbeszéde azt mutatja, hogy nem csupán arról van szó, Dessewffy leleményessége megmentette a helyzetet, hanem feltehetően a családban továbbéltek a barokk színjátszás hagyományai, vagyis a főnemességre jellemző kastélyszínházi tradíciók jelenlétéről beszélhetünk. Csakhogy míg Kazinczy azt gondolta, hogy az előadás nyilvános lesz,⁷¹ addig – a jelek szerint – Dessewffyeknél az volt a szokás, hogy a színházi rendezvényeket szűkebb családi körben, a családtagok részvételével tartották.⁷² A fontosabb családi események alkalmával előadott versek, színdarabok, jelene-
tek vagy a gyermek Aurél üres székek előtt tartott szónoklata arra utalnak, hogy bár az otthoni nevelés során a családi intimitás igen erős kötelékei béklyózták meg a gyermekeket, e nevelésben a közösségi viselkedés alapvető normáinak, a társiasság reprezentatív formáinak elsajátítása is megjelent mint követelmény.

⁶⁹ A titok felfedése: KAZINCZY, 1907. 32–33. – Kazinczy Ferenc levele Gróf Dessewffy Józsefnek (Széphalom, 1820. január 25.). Kazinczy lányától értesült arról, hogy Dessewffy felesége és lánya megorroltak a titok kifejtése miatt, rájött, hogy a színjáték meglepetés volt, s bocsánatot kért: KAZINCZY, 1907. 59. – Kazinczy Ferenc levele Gróf Dessewffy Józsefnek (Széphalom, 1820. február 5.).

⁷⁰ KAZINCZY, 1907. 62., 77. – Gróf Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek (Kassa, 1820. február 25.).

⁷¹ „A' te házadnál, megbecsülhetetlen kegyességű barátom, és minekutána a' Méltós. Grófné vele is játszatat egy rollát azon Comoediában, melyet gyermekeid fognak adni Februáriusban, a' gyermeknek az a' szerencséje is lesz, hogy ő a' Kassai nagy világ' szemeit vonja magára.” KAZINCZY, 1907. 33. – Kazinczy Ferenc levele Gróf Dessewffy Józsefnek (Széphalom, 1820. január 25.). A főnemesi színjátszás nyilvános formájáról – egy huszonegy évvel későbbi példát elemez KERÉNYI, 1976.

⁷² A kastélyszínházak a 18. század elejétől-közepétől a 19. század közepéig működtek különböző formában. A Magyar színháztörténet vonatkozó kötetében Kilián István és Székely György cikke ide sorolja a szervezett, nagyobb rendszerességgel működő színházak mellett a főnemesi családok körében előadott alkalmi darabokat is. Bár a színjátszás hagyományait tekintve a két forma egy töről fakad, jelentős különbségek is adódhatnak. Dessewffy, miközben minden követ megmozgatott a miskolci színház ügyének előmozdítása érdekében, s élesen támadta a – szerte – közsínházak rovására működtetett főúri magánszínházakat, saját családjában őrizte és gyakorolta a magánszínházak családi formáinak hagyományát. Azt nem tudjuk, hogy a Dessewffy család működtetett-e komolyabb kastélyszínházat, s azt is csak az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy a Dessewffyvel rokon Wenckheim család 1818 és 1845 között gyulai kastélyában működtetett színpadot. Lásd KERÉNYI, 1990. 28–34. A kastélyszínházakról ki-
merítő alapossággal szól STAUD, 1963–1964. A Wenckheim családra vonatkozóan: STAUD, 1963–1964. 96–104. Dessewffy és a miskolci színház ügyéhez lásd ABAFI, 1882a. és ABAFI, 1882b.

„Édes almák fügnek a legdurvább ágról”⁷³

Kornis Gyula nagyszabású művelődéstörténeti kézikönyvében – a neohumanista művelődésszmeny hazai recepciója kapcsán – azt írta, hogy a korszak magyar írói leginkább csak a külsőségekben követték a görög szellemiség eszméit.⁷⁴ A kor neohumanista értelmiségének szokásrendjét és viselkedésmintáit pusztán külsőlegességekként értelmezni ma már kissé túlzásnak tűnik. Hiszen az antikizáló hajlam nemcsak abban mutatkozott meg, hogy gyermekeiknek görög s római nevet választottak, vagy hogy antik példákkal illusztráltak modern nevelési elveket, hanem az életvitelükben is. Dessewffy például unokája, Valéria születése után, 1837-ben arra intette menyét, hogy ne kényeztesse el lányát.⁷⁵ Az idők romlásának ellenképeként megfogalmazott antik erények követése Dessewffy egész életművében visszatérő téma. Marcell fiának tanácsolta – Sir Francis Bacon gondolataira utalva⁷⁶ –, hogy a régieket olvassa, hiszen az újnak ható eszméket jobban meg lehet érteni, ha valaki a görög és római szövegeket tanulmányozta.⁷⁷ Az antik kultúra ebben az értelemben az újkori eredete, forrása, tiszta állapota, amelyhez érdemes visszatérni.⁷⁸ Dessewffy fiai nevelését a görög, s nem a latin nyelv taníttatásával kezdte, tehát nem a gyakorlati politikai életre való felkészülést gondolta a legfontosabbnak, hanem sokkal inkább azt, hogy a politikusi közösség előtt majdan bemutatkozó fiai az emberi kultúra szellemét alapjaiban átható műveltséggel rendelkezzenek.⁷⁹

Kornis említi a korabeli művelt urak névadási szokásait – a továbbiakban ezt kívánjuk elemezni. A korabeli elképzelések szerint ugyanis a név a gyermek jellemének vonásait fogalmazza meg, s ezzel hozzájárul azok kialakulásához. Ezt olvashatjuk ki Dessewffy 1842-ben Császár Ferenchez írott leveléből is.⁸⁰ Jó

⁷³ A Sztáray Eleonórának előadott névnapi köszöntő Aurél által szavalt strófájának utolsó sora. DESSEWFFY József: Névnapi üdvözlés feleségemhez, magam és gyermekeim részéről [1823]. In: Gróf Dessewffy József Versezetei a' Ilik kötetben MOL A Dessewffy család levéltára P95 3. cs. 3.

⁷⁴ KORNIS, [1927]. 263–264.

⁷⁵ „Olvasd, mint nevelték a jobb időkben a rómaiak leányaikat, csak olyan nevelés mellett lettenek akkor Cornéliák, melyek a már rosszabb időkben is annyira kitetszettek, gondold meg a rossz időkben, melyekben élünk, és még a rosszabbakat, melyek minden reményeink ellenére nemcsak jöhetnek, hanem a mint gondolom, várnak is reánk.” DESSEWFFY, 1888. 218–219. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Emilné báró Wenckheim Paulinának (1837. december 1.). Szép János a nőnevelésről írott tanulmányában – többek között – szintén Corneliát tartja követendő példának. SZÉP, 1821. 50–51.

⁷⁶ BACON, 1609.

⁷⁷ DESSEWFFY, 1888. 279. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Marcellnak (1841.).

⁷⁸ Hasonlóképpen vélekedik a Dessewffy inspirálta folyóiratban, a Felső Magyar Országai Minervában megjelent cikkében Miklós László, aki az akkoriban tervezett reáliskolai reformterveket a klasszikus műveltség térszerzése miatt bírálta: MIKLÓS, 1826.

⁷⁹ „Némelylyek nevetik mind öket, mind apjokat, én örülök előmenetelőkn, tudván, hogy minden tudományok terminológiája a' Görög nyelvből van véve, és hogy a' ki az anyával megesmerkedett, az a' sok lányával is könnyebben fog megesmerkedni.” – írta Kazinczynak 1818-ban. KAZINCZY, 1906. 73. – Gróf Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek (Bártfa, 1818. június 10.).

⁸⁰ „A cseklési gróf Eszterházy Ferencz, Mosony hajdani főispánja, feleségem anyja bátyja volt Aurélnak keresztatyja. Ő kissé megbotráncozék e pogány névvel, melyet egy igen nagy római császár jelesít, azt írván nekem, miért nem választok keresztény neveket? Miután megmagyaráztam volna, hogy ez nem történt különbségi hajlamból, hanem mivel családunk törzsfáján annyi századok lefolytán keresztül igen gyakran ismételtetnek azon egy keresztnevet, melyek idő folytával a hátunk mögött maradt távolságban tekintve nagyon összeszorulnak és így a család történeteiben zavart, vagy legalább al-

pár évvel korábban pedig, 1815-ben Kazinczy arról számolt be Dessewffynek, hogy akadt, aki kinevette az ő furcsa névadási szokásait.⁸¹ Ugyancsak a kettejük levelezéséből mutatható ki világosan, hogy milyen komolyan gondolták e furcsa gyakorlatot. Amikor Kazinczy fiának, Marcus Aemilius Ferencnek a névadását tudós magyarázattal igazolta, egyrészt Rousseau Emiljére, másrészt az ókori szónok Marcus Aemiliusra utalt.⁸² Dessewffy – szintén tudós – válaszában hajdani nevelője, Koppi Károly Sallustius-értelmezését idézte, amikor Marcus Aemilius jellembeli tulajdonságait méltatta.⁸³ A levélváltásból kitűnik, hogy a kor művelt arisztokratáinak közösségében igen erős volt az a hit, hogy a név mintegy predesztinálja az egyént eljövendő neveltetésének, sőt egész életének alakulására. Kazinczy éppen Rousseau Emilje után nevezte el fiát, ezzel egyszerre utalt egy antik művelődésezsményre s jelölte ki Marcus Aemilius Ferenc neveltetésének módját. Amikor tehát Dessewffy a névadás Kazinczy által leírt értelmezését vitatta – egy antik szöveghely értelmezésén keresztül – nemcsak legitimálta saját nézőpontját, hanem egy ideális nevelési módszerre, pontosabban a Rousseau-i értelemben vett tökéletes nevelő tulajdonságaira is reflektált. Amikor néhány évvel később, 1813-ban megszületett Kazinczy Sophron Antonius Ferenc nevű fia, a születés idején olvasott Cato-beszédet az apa a gyermek eljő-

kalmatlanságot okoznak – találtam jónak római nevet választani fiam számára. Ezért talán nem hibáztam, midőn egy nagy bölcseségű császár nevét jelelém ki magamnak, annál inkább, mert Sterne szerint a keresztségben választott név nagyon szokott hatni arra, kire adatik, szüntelen emlékeztetvén őt annak tulajdonságaira, kitől kölcsönöztetik.” DESSEWFFY, 1888. 299. – Gróf Dessewffy József levele Császár Ferencnek (1842. november.) Dessewffy talán a Tristram Shandy első könyvének tizenkilencedik fejezetére utal itt (STERNE, 1989. 55–62.). Köszönöm Feldmájer Benjáminnak, hogy felhívta erre a figyelmemet.

⁸¹ KAZINCZY, 1902. 472. – Kazinczy Ferenc levele Gróf Dessewffy Józsefnek (Széphalom, 1815. március 30.)

⁸² „Fogadd kegyességébe, barátom, a' kis Emilt, ki valaha tégedet bizonyosan példája gyanánt fog nézni. Splényi Manczinak azon órában megírák, a' melyben a' gyermek lett, 's megírák azt is, hogy melly nevet fog kapni. Ó, a' ki tudja, melly igen szeretlek Tégedet, azt fogja hinni, hogy fiamnak azért adám e nevet, mert a' Tiéd hasonlót visel. Bátor vagyok kimondani, mert tudom, hogy bántásnak nem veszed, hogy más oka volt az elnevezésnek. – A' Rousseau Emiljét olvasván huszonöt eszt. előtt, már akkor jött az a' phantasiám, hogy ha valaha fiam lesz, e' nevet viselje. Az Aemilius név itt egygyütt adatván fiamnak Marcussal, azt is gondolhatnák sokan, hogy az a' Marcus Aemilius forgott szemem előtt, kinek Orátíója Sulla ellen a' Sallust Töredékei között taláztatik. De sokan azt bizonyosan nem ismerik.” KAZINCZY, 1898. 597. – Kazinczy Ferenc levele Gróf Dessewffy Józsefnek (Széphalom, 1811. június 22.).

⁸³ „Az Úr Isten éltesse jobb időkre Marcus Aemiliust, a' mellyekben tudni illik, nem lesznek talán Szullák. Azt a' gyökeres Orátíóját Marcus Aemilius Lepidusnak: Clementia et probitas Vestra, Quirites, quibus per ceteras gentes maxumi et clari estis etc. még az Istenben boldogult Koppy magyarázta nekem. Alkalmasint úgy vagyunk most, quod libertatis curam miseria eximat, et quod homines maxumi nominis, dominationis in nos, servitium suum mercedem dent: de még se akarnám, hogy Marcus Aemiliushoz hasonlóvá vályon fiad; mert ez tsak Szulla helyébe akart lépni, és a' mint maga mondgya az Orátíójában, gazdagúlt ex bonis proscriptorum, azzal mentvén magát: non me, neque quemquam satis tutum fuisse, si recte faceremus. Lucius Philippus ezt e' Marcus Aemilius omnium flagitiosorum postremum nevezi, qui pejor an ignavius sit, deliberari non potest, qui se e contento metuendum efficit etc. Nem is sült el fel tétele, és Catulustól és Pompejüstól meg verettétvén, Szardiniába el illantott, a' hol meg is holt. Bizonyosan külömb ember volt nálánál Szulla, mert azt mívelte, a' mit sem előtte, sem utána semmiféle tyranus még soha sem tselekedett, önn jó voltából tudniillik letette a' Dictaturát, és minekutánna ezen felleng tselekedet után számadásra idéztetnék, azt mondá: Örizedgyetek, ne hogy utánam soha többé senkinek se jöjjen kedve le mondani a' hatalomról. Marcus Aemilius Lepidusnak tsupán ifjúságát kövesse Fiad. Faragott képe a' Capitoliumban vala fel állítva in praetexta, et cum bulla ex collo pendente, mivel önnön kezével ellenséget ölt le az útközetben, és ugyan akkor et civem servavit.” KAZINCZY, 1899. 27–28. – Gróf Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek (A. O. [Alsó-Olysó], 1811. július 22.).

vendő pályájára vetítette rá.⁸⁴ Dessewffy válasza természetesen ez esetben sem maradt el, s ismét átfogalmazta Kazinczy értelmezését.⁸⁵ Ám mindketten úgy gondolták, hogy az olvasmányélmény kihatással van az olvasás helyszínén és ideje alatt zajló eseményekre.

Az imitációs névadási gyakorlat működését jól példázza, hogy Dessewffy legkisebb fiának keresztnévét miként magyarázták. Amikor 1812-ben Dessewffy Emil nevű fia megszületett Kazinczy mintegy felajánlotta a névadás gesztusának imitációs értelmezését: „Mindeneknek előtte fogadd-el köszönetemet azért, hogy fiadat Emilnek kereszteltetted. Nem hízelkedem azzal, hogy fiamnak akartál vele tenni complimentet: de a' fiam kérkedni fog valaha azzal, hogy az ő druszája a' NAGY Desőffy fija.”⁸⁶ Dessewffy válaszában elfogadta ezt az értelmezést,⁸⁷ s ezzel végső soron Dessewffy Emil neve szintén Rousseau Emiljére vezethető vissza.

Ha közelebbről megvizsgáljuk Dessewffy József gyermekeinek nevét és neveltetésük módját, szoros összefüggést találunk a kettő között. Lányáról Dessewffy 1816 körül így írt Döbrentei Gábornak: „A leányom neve Virginia. Adja az Isten, hogy ne járjon úgy mint Appius vagy Pál Virginiája.”⁸⁸ Virginia neve ezek szerint kétféleképpen is magyarázható. Az egyik értelmezés szerint a név egy római mondára utal, pontosabban az Kr. e. 5. században élt Virginius lányára vonatkozik, akit apja megölt, mert Appius Claudius decemvir meg akarta becsületleníteni. A név az apai önfeláldozást és az erényes neveltetést jelzi.⁸⁹ A másik értelmezéshez a kulcsot a Rousseau-követő Bernardin de Saint-Pierre 1787-ben megjelent regénye adja: a történet a rousseau-i természeti ember erényességét állítja szembe a civilizáció romlottságával.⁹⁰ Aurél neve Marcus Aureliusra utal, s mint azt

⁸⁴ „Máj. 30dikán épen Cátónak Caesárral harczoló beszédén dolgozám, midőn íróasztalom mellett ledőlt feleségem letevő kezéből a' könyvet, Goldsmittnak Kosegarten által Angolból fordított Római Története-it, 's általméne a' szomszéd szobába, 's ott egy óránál kurtább idő alatt egy fiat szüle, kit a' Kalvin Papja, Prof. Vályi-Nagy Ferencz Jún. elsőjén Antonínus Sophron Ferencz nevek alatt emberből keresztynné csinált. Barátom, ki a' Rényt és Hazát úgy szereted mint Cátó szerette, add a' gyermeknek azt az áldást, hogy őtet is szállja-meg a' Cátó lelke a' Te erőddel és kellemeiddel! És azt, hogy ez ne légyen soha azon kénytelenségben, hogy a' bitanglók előtt futván, nyereségnek nézze a' halált. – Én ugyan ezt az áldást adtam neki.” KAZINCZY, 1900. 418–419. – Kazinczy Ferenc leve Gróf Dessewffy Józsefnek (Széphalom, 1813. június 16.).

⁸⁵ „Te is, Feleséged is Rómában voltatok, midőn a' Világra vergődött. Íme az áldásom: Ne vályon belőle soha se Lepidus, se Markus Antonius, szállja meg Tzezárnak nagy lelke, úgy a' mint pihege benne innen a' Rubikonon. Éljen az igaz szabadságban, és ha halni kell mellette, ne véle, hanem érette haljon.” KAZINCZY, 1901. 8–9. – Gróf Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek.

⁸⁶ KAZINCZY, 1899. 528. – Kazinczy Ferenc levele Gróf Dessewffy Józsefnek (1812. június 30.).

⁸⁷ KAZINCZY, 1900. 36. – Gróf Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek (A. Olysó, 1812. július 15.).

⁸⁸ DESSEWFFY, 1888. 56. – Gróf Dessewffy József levele Döbrentei Gábornak (1816. június). Ferenczy 1817. júniusi keltezéssel publikálta a levelet, melynek a kéziratát eddig nem találtam meg. Csakhogy az Országos Levéltárban megvan az erre a levélre írt válasz 1816-ból: Döbrentei Gábor levele Gróf Dessewffy Józsefnek (Dédács, 1816. szeptember 6.), MOL A Dessewffy család levéltára P91 5. cs. 53.

⁸⁹ Dessewffy 1828-as pesti naplójegyzeteiben – bár nem tudjuk miért – szintén Appiusra hivatkozott: „Azí izente a' Nádorné ne ölném meg leányomat Virginiámat 'Isten ments meg' de nem vagyok, vak mint Appius[.]” DESSEWFFY József: Testi erkölcsi és társalkodási élet Pesten (1828.), OSZK Kt. Analekta 10825.

⁹⁰ Egy távoli szigeten, paradicsomi környezetben (egész pontosan Mauritius szigetén) az egymásnak és egymásért élő Pál és Virginia meghitt kapcsolatát az teszi tönkre, hogy a lány a városhoz utazik, és a civilizáció romlott világának rabja lesz. Virginia búskomorságba esik, s végül úgy dönt, hogy visszautazik szerelméhez, ám a partok közelében szerelmének szeme láttára szenved hajótörést, a halálba Pál követi. A regény magyarul is megjelent 1855-ben: SAINT-PIERRE, 1855. Saint-Pierre leghíresebb műve, az 1784-ben megjelent *Études de la nature* nevelésre vonatkozó fejezetei Rousseau Emilje nyomán születtek. Az OSZK-ban egy 1792-es, Kossuth La-

Dessewffy maga is kifejtette, a sztoikus nevelési elvek, a közösség érdekeit és a magánérdeket összeegyeztetni tudó ember ideálja jelenik meg a névadás gesztusában. Marcell nevének eredetét nem ismerjük, feltehetően az önmagát egész életében képző, a görögös műveltséget nagyra tartó politikai tehetség, a korán elhunyt Marcus Claudius Marcellus után kapta a nevét. A római Marcellusnak volt egy fia, akit szintén Marcellusnak hívtak. Egy alkalommal apjának konzultársa megkönyékezte az ifjabb Marcellust, aki az ajánlatot visszaautasítva szűzi erényekről tett tanúbizonyságot – így Marcell nevének kiválasztásakor a Virginiához hasonló névadási gesztusra gondolhatunk.

A Dessewffy család névadási gyakorlatában legnagyobb biztonsággal Rousseau hatása mutatható ki. Rousseau Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól című tanulmányában elkülönítette egymástól a természeti embert (az homme naturelt) és a civilizált embert (az homme civilisé).⁹¹ Ugyanez a szemléletmód jellemzi Emil, avagy a nevelésről című írását is, ami először 1762-ben jelent meg. Rögtön az első fejezet első mondata a kétféle ember közötti különbségekre utal,⁹² majd a továbbiakban azt fejtegeti, hogy a „természetes ember teljesen önmagáé”, s aki „a társadalmi rendben a felszínen akarja tartani természetes érzéseit, nem tudja, mit cselekszik. Mindig ellentmondásban van önmagával, mindig ingadozik hajlamai és kötelességei közt, soha nem lesz sem ember, sem polgár, nem hasznára sem önmagának, sem másoknak. Olyan lesz, mint bárki a mostani emberek közül, [...] azaz semmi.”⁹³

Ez a Rousseau által megfogalmazott konfliktus, ami az ember természetesnek gondolt ösztönei és civilizáltnak mondott kötelességtudása között feszül, még a 19. század elején is mélyen áthatotta a művelődéssel kapcsolatos képzeteket. Részint ide vezethető vissza például a falura való elvonulás és a falun való nevelés fontosságát kihangsúlyozó pedagógiai elképzelés eredete is. 1815-ben Dessewffy és Kazinczy egymáshoz írt leveleiben a lánynevelédkről is szó esett, s mindketten úgy gondolták, hogy az éretlen leányokat hosszabb ideig nem szabad városba engedni.⁹⁴ A városi élet a civilizációt képviseli, s ezzel szemben a romlatlan természetet a falu; Dessewffy tehát úgy formálja át a rousseau-i gondolatot, hogy a természeti nevelést – amiben a világba való kilépés előtt részesedik a gyermek – a város és a falu oppozíciójafelől értelmezi.⁹⁵ Dessewffy

jos könyvtárából származó példány található; a könyv annyira népszerű volt, hogy nyolc esztendő alatt négy kiadást is megért: SAINT-PIERRE, 1792.

⁹¹ Mind a természeti, mind a civilizált embert szenvedélyek irányítják, de míg az utóbbi tetteit az önszeretet motiválja, addig az előbbi természet szerint jó, a természet rendjével összhangban él. A civilizált ember erkölcsi szabadsága révén képes különbséget tenni a jó és a rossz között. Az homme naturel az érteleme által emelkedik ki az állatvilágból, s morálisan két, észelveket megelőző sajátosság jellemzi: az önfenntartás és a szánalom. Az homme civilisé a másik ember által határozza meg önmagát, őt a társadalmi konkurencia formálja. ROUSSEAU, 1978. 59–200.

⁹² „Minden jó, amidőn kilép a dolgok alkotójának kezéből, de minden elfajul az ember kezei közt.” ROUSSEAU, 1997. 6.

⁹³ ROUSSEAU, 1997. 9.

⁹⁴ „A' Te ideád nem szerentsétlen:” – írta Dessewffy – „Falun állítani egy nemesek Leányaiból álló iskolát, így a' városi életnek minden szennyei távol maradnak a' gyengéded hölgyi Lelkektől és szívektől, a' mi nem kiss nyeresség; a' jó pedig, a' természetes, és az okos ki-terjedhet mindenütt, a' Falun is. Fő dolog, hogy az első hatások ne legyenek mëtellyesek, és tsak akkor kell a' nagy világba eresztetni gyermekeinket, a' midőn már az semmit se ronthat meg a' jó formán ki atzéloztakon.” KAZINCZY, 1912. 463. – Gróf Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek (Sz. Mihály, 1815. március 28.).

⁹⁵ Természetesen ez nem Dessewffy találmánya, hasonlóképpen ezt az oppozíciót erősíti fel például Saint-Pierre idézett regénye és erkölcsstani munkássága is. Ezt a szemléletet élesen bírálja Verseggy Ferenc 1808-ban megjelent nevelési regénye, melyben gróf Kaczaifalvi János hiába próbálja fiát a társadalomtól elzárva nevelni, a társadalmi érintkezés az ember „természetes” szükségletének bizonyul: VERSEGGY, 1808. 22–23.

Rousseau-hoz igazodik akkor is, amikor a nevelés előrelátható következményeiről beszél, s annak lehetőségéről, hogy kellő pedagógiai irányítással a személyiség negatív vonásai korrigálhatóak. Ez a meggyőződés olvasható ki Kultsár Istvánnak írott leveléből is, melyet 1821-ben vetett papírra azért, hogy így küldjön üzenetet fiai leendő tanítójának.⁹⁶

Dessewffy nevelésről kialakított szemléletében a gyermeki védtelenség és ártatlanság⁹⁷ hangsúlyozása mellett teret kap az otthoni nevelés fontosságába vetett hit is. Rousseau meggyőződéssel állította, hogy a legjobb az, ha az apa neveli a gyermekét.⁹⁸ Nem véletlen tehát, hogy Dessewffy szinte mentegetőzött Kazinczy előtt – aki a lányát a geográfia tudományára maga oktatta⁹⁹ –, hogy kénytelen volt nevelőt fogadni gyermekei mellé.¹⁰⁰ Dessewffy szerint az lenne az ideális, ha a szülő maga nevelhetné gyermekeit, de legtöbbször ez akadályokba ütközik. Rousseau-val szólva: a társadalom eltorzítja a személyiséget, s Dessewffy nem képes olyan tökéletes nevelővé válni, mint amilyen Emil tanítója volt egykoron. Érzékenysége elveszett, fej és szív egyensúlya felbillent, nem tud úrrá lenni gondjain, így hát gyermekeit ő maga nem nevelheti. De alkalmas nevelőt sem talált, ezért félt, hogy fiai nem az érzékeny, kontemplatív magányosság állapotát valósítják meg, hanem a társadalomból való kirekesztés magánya fogja őket utolérni.¹⁰¹ Dessewffy levelében a melankólia megfogalmazása – ami a korban egyébként igen divatos volt – külön elemzést érdemelne, én azonban itt csupán egyetlen dologra kívánom felhívni a figyelmet: Dessewffy a sztoikus filozófia egyik alapproblémájára utal, azaz a test és lélek viszonyának kérdésére, miközben név szerint is hivatkozik a legnagyobb sztoikus gondolkodókra (Horatiusra, Senecára, Marcus Aureliusra és Epiktétoszra).

⁹⁶ „A tiszta erkölcs, a bátor egyenes és egyszersmind szelid szívűség, a rossz példák elkerülése vagy megvetése, a jót, az igazat, a nagyot, a szépet, szíves állhatatossággal átölelő erős lélek, fő dolog a nevelés céljaiban. Gyermekeimet tehát soha sem kell magukra hagyni, és különös vigyázással kell lenni, mind társalkodásaikra, mind mulatságaikra, mind pedig a velők mulatókra. Egy szerencsétlen pillantat vagy szó gyógyíthatatlanul rontja meg egész életére a gyermeket.” DESSEWFFY, 1888. 105. – Gróf Dessewffy József levele Kultsár Istvánnak (1821. május 12.).

⁹⁷ Dessewffy feleségének írt, már többször idézett névnapi köszöntőjében így nevezte meg gyermekeiket: „Halld ártatlanaink néked mit mondanak”. DESSEWFFY József: Névnapi üdvözlés feleségemhez, magam és gyermekeim részéről. [1823]. In: Gróf Dessewffy József Versezetei a' Ilik kötetben, MOL A Dessewffy család levéltára P95 3. cs. 3.

⁹⁸ ROUSSEAU, 1997. 17. Nem véletlen, hogy a házi nevelésnek az iskolai neveléssel való összehasonlítása számos esetben rousseau-ista érveléssel párosul. Lásd MIKÓ, 1817. Persze ismét érdemes hangsúlyozni, hogy bizonyos nevelési formák összefüggésben álltak a társadalmi státusszal is, s így a színvonalas házi nevelést leginkább a főúri családok engedhették meg maguknak. Nem véletlen, hogy az Erdélyi Múzeum egyik korábbi számában az ismert kolozsvári bölcséleti professzor, (idősebb) Szilágyi Ferenc (aki mellesleg egykor maga is házi-nevelőként kereste meg a kenyerét Bethlen Pál gróf két unokája mellett) a házi nevelésnek már nem csak a jó oldalait látta: SZILÁGYI, 1817.

⁹⁹ KAZINCZY, 1905. 399. – Kazinczy Ferenc levele Gróf Dessewffy Józsefnek (Széphalom, 1817. október 15.).

¹⁰⁰ KAZINCZY, 1907. 536–537. – Gróf Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek (Sz. Mihály, 1821. október 1.).

¹⁰¹ Verseghy Ferenc már idézett nevelési regényében a magány és mizantropia szintén szorosan összekapcsolódik, s a természetes nevelés szükségszerű magánya, a természeti szabadság paradox módon a társadalomból való teljes kizárást vonhatja maga után: „Érzette ő [ti. gróf Kaczaifalvi László apja], hogy a' természetesen nevelt gyermek vaktában zuhan majd be a' világba, és így még attyanál is szerencsétlenebb lesz. A' sok gondolkodás utánán csak abban az egyben tudott megállapodni, hogy a' gyermeknek a' vele született szabadságot egészen meghegygya. Soha se tanulhassa ő meg, úgymond, mit tesz parancsolni és engedelmeskedni? A' szabadsághoz való hajlandósága magútaltatja majd vele az embereket, kik váltólag már uralkodnak, már szolgáskodnak. Kénytelen lessz, magányosan élni, hogy szabad lehessen.” VERSEGHY, 1808. 18.

Ez a problematika Rousseau művét is átszövi.¹⁰² Hogy a testi nevelésnek meg kell előznie a szellemi (értelmi, erkölcsi és vallási) nevelést, a kor pedagógiai irodalmában közhelynek számított, nemcsak Rousseau-nál bukkanhatunk ennek a nyomaira, hanem – többek között – Locke neveléstani értekezésében is.¹⁰³ Kazinczy így írt erről Dessewffynek egy már idézett 1815-ös levelében: „Fiaim akkor lépnek a' világba, mikor a' test megérlve lesz egy bizonyos gyönyört élni”.¹⁰⁴ Dessewffy pedig hasonló szellemben nyilatkozott Józsa Zsigmondnak, fiai akkori nevelőjének írott 1817-es levelében,¹⁰⁵ vagy a Császár Ferencnek címzett, 1842-es levélben, amit Aurél neveltetéséről írt.¹⁰⁶ Ugyanakkor a testi, „az első nevelés” és az értelmi nevelés megkülönböztetése nem jelenti azt, hogy a pedagógia e két területe teljesen elszakadt volna egymástól. „A test ereje, edzettsége elsősorban a viszontagságok elviselésében nyilvánul meg, ugyanabban nyilvánul meg a lélek ereje is” – írta Locke.¹⁰⁷ Hiszen az értelemhordozó lélek megfelelő működését biztosító funkciók csak lassan alakulnak ki, s amíg a lélek nem képes korlátozni a test vágyait, addig a szellemi képességek fejlesztése a testi erők kiművelésén keresztül történhet meg. A testi és lelki nevelést vizsgálva nemcsak az időbeli tényezőkre érdemes figyelni, hanem arra a sztoikus elvre is, mely a kettő összhangját írja elő: ki kell alakítani egy olyan egyensúlyi állapotot, mely mind a fizikum, mind a psziché ideális működését lehetővé teszi. 1821-ben Dessewffy a következőket üzenté Kultsár Istvánon keresztül fiai leendő nevelőjének: „Három fiaim vannak, mindegyik eleven, de mindegyik más-más természetű, és hajlandóságú – ezeknek a tűzről pattant fiúknak mindenkor foglalatossíttatni kell: hanem hol az ész, hol a testet, de soha sem akár ezt, akár amazt, sokáig egyhuzamban, hanem valamint meguntatás, szintűg unatkoztatás nélkül.”¹⁰⁸

A mérték alkalmazása a nevelés teljes folyamatában fontos szempont marad. Teleki László gyermekeit vérmérsékletük szerint osztályozta, s eszerint írt nekik elő különböző nevelési módszereket: az egyiket inkább unszolni kell, a másikat inkább tartóztatni.¹⁰⁹ A gyermekek differenciált kezelése a Dessewffy családban is megfigyelhető. Ez olvasható ki például a fenti idézetből, vagy abból a levélből, melyet Dessewffy József Józsa Zsigmondnak írt 1823-ban,¹¹⁰ de ezt a gondolatot fogalmazza meg egyik versében is.¹¹¹ A mérték mint pedagógiai elv

¹⁰² ROUSSEAU, 1997. 142.

¹⁰³ Ezért is furcsa, hogy a Berzsényi Dánielről írott életrajzi vázlatokban rendszeresen visszatérő toposz, hogy Berzsényi Lajos valami különös nevelési metódust követett, amikor az első időszakban fiának testi nevelését helyezte előtérbe. A különös az, hogy Berzsényi meglehetősen későn erősödött meg annyira testileg, hogy iskolába lehessen küldeni.

¹⁰⁴ KAZINCZY, 1902. 472. – Kazinczy Ferenc levele Gróf Dessewffy Józsefnek (Széphalom, 1815. március 30.).

¹⁰⁵ „Ajánlom gyermekeimet s azért kérem, hogy sokat mozogjanak, és sokkal többet, mint tanulnak, mert a testnek proportionale frissebben kell kifejlődni, mint a léleknek, és minél erősebb, minél egészségesebb a test; annál többet és rövidebb idő alatt fejlődik ki a lélek – az én csekély ítéletem szerint a test kifejlődésének a lelkiéhez képest úgy kell haladni, mint háromnak az egyhez – a mostani kisebb előmenetel a lélek gyakorlásaiban idővel magamagát fogja kipótolgatni.” DESSEWFFY, 1888. 50. – Gróf Dessewffy levele József Józsa Zsigmondnak (1817. május.).

¹⁰⁶ DESSEWFFY, 1888. 300. – Gróf Dessewffy József levele Császár Ferencnek (1842. november.).

¹⁰⁷ LOCKE, 1914. 59.

¹⁰⁸ DESSEWFFY, 1888. 105. – Gróf Dessewffy József levele Kultsár Istvánnak (1821. május 12.). Hasonlóan gondolta BALLEXSERD, 1807. 209–210.

¹⁰⁹ IMRE, 1925. 607.

¹¹⁰ DESSEWFFY, 1888. 139–140. – Gróf Dessewffy József levele Józsa Zsigmondnak (1823. június 25.). Józsa ekkor már két éve elhagyta a családot, de a jelek szerint a kapcsolatot fenntartotta korábbi munkaadójával.

¹¹¹ Például a korábban elemzett, házassági évfordulóra írt Laurám című költeményben.

leginkább az Aurél neveltetésével kapcsolatos forrásokban jelentkezik, főként azért, mert korai halála magyarázatot kívánt. Tizenhárom éves volt, amikor magyar történelemből és Tacitusból nyilvánosan vizsgázott, s ugyanekkor kezdődött barátsága Kazinczyval.¹¹² A serdülő ifjú és Kazinczy között levelezés kezdődött, s Kazinczy egy verset is írt a fiúról, melyet elküldött az apának.

„Serdűlsz atyádnak gondjai közt, miként
A' csermely' szélén kél a' büszke nyár (populus),
Reménye még, majd dísze a' szent ligetnek (szent, von Göttern
Ha testes ágait fellegeknek öltvén, [bewohnt
Királyi kesselyőknek ad tanyát,
'S a' pusztá' vándorát nagy-messze földről
Kétségei közt Phárusz gyanánt vezérli.
De nem fa még a' szép sudar, 's mi azt
Akkor csudáljuk majd, ha kesselyők
Tanyáztatnak — — — — —
(nem jut eszembe a' többi)“¹¹³

A félbemaradt költeményben a felnövekedés metaforikus képeinek sorozata az apai figyelemről szóló allegóriaként is funkcionál. A fiú azért lehet „fa”, mely „dísze a' szent ligetnek”, „Phárusz”, mely vezérel, mert jó tulajdonságai az atyai példában öltenek testet. Egyébként Kazinczy félig térfából, félig komolyan egyszer Auréllal kapcsolatos irigységének is hangot adott,¹¹⁴ egy másik alkalommal pedig Aurél iránti erős vonzalmát a szerelmesek vonzódásához hasonlította: „valamikor Aurél jut eszembe, úgy döbben-meg szívem, mint a' szerelmes ifjúnak, ha lánykája nevét hallja.”¹¹⁵ Kazinczy a jelek szerint nemcsak azért dicsérte Aurélt, mert ezzel imponálni akart barátjának (hiszen ne feledjük, hogy annak másik

¹¹² DESSEWFFY, 1843a. 4. Az efféle nyilvános vizsgák nem voltak példátlanok a korban, s a Dessewffy családban sem. Aurél (talán Marcellal együtt) már korábban, tizenegy esztendősen korábban is áteshetett egy hasonló megmérettetésen. DESSEWFFY, 1888. 84–85. – Gróf Dessewffy József levele Kultsár Istvánnak (1819. május 14.). A második, 1822-es vizsga már egy reprezentatív társaság – Dessewffy közvetlen barátai és politikai harcostársai – előtt zajlott. Kazinczy 1815-ben jelen volt báró Vay Miklós fiainak, a 13 éves Miklós és a 12 éves Lajos vizsgáján is, akiket algebrából, latinból és gimnasztikából vizsgáztattak: KAZINCZY, 1902. 519. – Kazinczy Ferenc levele Helme-czy Mihálynak (Széphalom, 1815. június 2.). Érdekes, hogy az apa, Dessewffy József is átesett hasonló ceremónián nyolc éves korában. Ez a vizsga azért is említésre méltó, mert az ismereteket felmérő feladatsort pontosan ismerjük, ugyanis annak érdekében, hogy a meghívott vendégek követhessék a vizsga menetét, a kérdéseket nyomtatásban is megjelentették (N.N., 1779.). A német és magyar nyelvű kérdések gyűjteményéből egy teljes és egy csonka példány is fennmaradt. Hasonló kiadványról csak egyről tudok: gróf Károlyi József, Békés, majd Szatmár vármegye főispánja kilenc évesen Vácott vizsgázott magyarul, németül és latinul (N. N., 1777.). S bár több kérdéssor nem is maradt ránk, a korabeli hírlapi tudósításokból értesülhetünk hasonló vizsgákról (például gróf Toroczka Zsigmond fia, Pál 1785. október 9-én tett hasonló nyilvános vizsgát: Magyar Hírmondó' 1785. Mind-Szent havának [október] 26 napján szerdán költött 84 levele. 668.).

¹¹³ KAZINCZY, 1908. 260–261. – Kazinczy Ferenc levele Gróf Dessewffy Józsefnek (1823.).

¹¹⁴ „Aurél hadd menjen a' néki kirendelt úton; és bár a' veszedelmes pályán szerencsésen járhasson. Hol látsz oly készületű ifjat? 's ha házi bajaid megkörménykeznék, ha elnézed, hogy útat elhíbitottad, elnézvén kinek férje 's kiknek atyja vagy – mondd-el, kérlek, nem tartod e magadat a' legszerencsésebb embernek, a' kit valaha láttál?” KAZINCZY, 1908. 420. – Kazinczy Ferenc levele Gróf Dessewffy Józsefnek (Széphalom, [érkezett:] 1823. október 13.).

¹¹⁵ KAZINCZY, 1909. 123. – Kazinczy Ferenc levele Gróf Dessewffy Józsefnek (Széphalom, 1824. április 28.).

két fiával nem is került ilyen bensőséges viszonyba). Aurél viszont utólag úgy gondolta, hogy ő a „sok dicséret által rontott” ember, s nem elismerésre lett volna ekkoriban szüksége. Nyilván valamiféle egyensúly megbomlására utalhat ez a vélemény, s arra enged következtetni, hogy a gyermek Aurél környezetének felnőtt tagjai (beleértve Kazinczyt is) figyelmen kívül hagyták azt az intését – amit egyébként maga Kazinczy fogalmazott meg –, hogy „nem fa még a’ szép sudar”.

Az apa, Dessewffy József e veszélyre általában Ovidius Átváltozásából hozott példát. 1835-ben Fiaimhoz című költeményében is Ovidius soraival figyelmeztette gyermekeit.¹¹⁶ Két veszély leselkedik a vers szerint az ifjúkra: vagy az ingereknek engednek, vagy csak a lelkükre figyelnek „tükör elejbe vitetve”. Előbbi Phaeton, utóbbit Narcissus alakja példázza. Majd az idő múlására figyelmeztet a rózsahervadás nyitóképét allegóriává avatva. Mind a test vágyainak való engedés, mind a lélek befelé fordulása olyan túlzás, mely az egyensúlyi állapotot bontja meg.

Négy évvel később, 1839-ben az apa levélben dorgálta meg fiát. Hogy az igen kemény hangú bírálatnak mi lehetett a konkrét kiváltó oka, nem tudjuk: feltehetően Dessewffy tudomást szerzett fia kicsapongó életéről, „palotáskodásáról”, s arról, hogy ezzel Aurél már-már veszélybe sodorta kancelláriai pályáját. „Önszeretetéért” és „egoismusáért”, a szülői tanácsok elvetéséért ostorozta, fizikumának túlterheléséért is megírta: „te azonban tapasztalatlan fiatal ember többet bizván eszedben, mint a legigazabb barátok tapasztalásaiban, két nem egyesíthető dolgok egyesítésében akartál próbát tenni, a lehetetlent csak nehéznek nézted és azért gyönyörködtél, mint Ikaros erődnek gyakorlásában” – s ez utóbbi intéshez ismét Ovidiust hívta segítségül.¹¹⁷ Aurél halála után, 1842-ben ismét Phaetonhoz hasonlította fia pályáját Döbrentei Gábornak írott fájdalmas hangú levelében.¹¹⁸ Phaeton és

¹¹⁶ „Ha rózsakorunk’ vesztés idején, / Nem dolgok’ és ész’ hanem ingerek’ / Rejtett parancsaira, csalo remény / Karja között, tévelyeg’ oly róna / Tág-széles útjában fel és alá, / Ünva Kocsist, féket, magunk’ kényén / Felhőnek égnek tartva merészek, / Röpülni biztos mi nem akarnánk. / Gyöngye marokkal Phaeton szerint / A’ hol lovait a’ fényes Phoibosznak / Hajtani hahogy nem merészelünk. / Avagy ha lelkünk legbelseje hív / Tükör elejébe vitetve, ott / Benne simáján túl, szemeinkkel / Látnánk, miképpen fény-ruhát vetett / Vonzalom édes hamis elménkel / Eszünk nyakába járomul csalfán”. DESSEWFFY József: Fiaimhoz [1835]. In: Gróf Dessewffy József Versezetei a’ IIIik kötetben, MOL A Dessewffy család levéltára P95 3. cs. 3.

¹¹⁷ DESSEWFFY, 1880. 250. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Aurélnak (1839.). Ovid, Met, 8, 196–201; 224–225. OVIDIUS, 1964. 228–229. Dessewffy már 1828-as pesti naplójegyzeteiben is bírálta fia társasági viselkedését: „A’ tejfel társaságokat nagyon járja Fiam Aurel, igaz ugyan hogy hívják de még is javasoltam neki ne mellőznél el miatta az alantab esőket is, hamarabb rontja el az embernek gyomrát a’ Tejfel mint a’ Tej; nem kell sem tolakodni a’ legfőbb Társaságokban sem pedig vonakodni azoktól a’ hívatottaknak, de azért és pedig gyakrabban kell járni a’ Másokban is mind terjedtebb emberi esméret végett, mind pedig az irigységnek vagy pedig a kevely[22:]ségünkről támadható gyanúnak el-kerülése végett – ” DESSEWFFY József: Testi erkölcsi és társalkodási élet Pesten (1828.), OSZK Kt. Analekta 10825.

¹¹⁸ „A’ béhegedett bűn kevésbé karcoló ereje van a’ szomorú emlékezetnek, és így jól esett a’ barátság’ később vigasztalása, mivel amaz igen számos, nyomban a’ csapás után érkező, a’ veszteség’ nagyságát még inkább eltüntetvén, csak sajnosabban könyeztetés a’ mély fájdalmat, mely eleintén még könyöcsöpek által sem enyhülhet, de minnyájan

inania morti

Munera dant lacrymas, et caesi [!] pectora palmis,

Non auditurum miseris Phaëtona querelas

Nocte dieque vocant.

És valóban úgy mint Phaeton a’ Nap’ szekerét kevés üdeig vezeté az elhúnt, noha szerencsésebben talán, több más, még most is gyújtani olykor inkább hogysen melegíteni igyeksző Faetontoskodóinknál”. Gróf Dessewffy József levele Döbrentei Gábornak (Szemihály, 1842. június 4.), MOL A Dessewffy család levéltára P91 10. cs. 75. Az idézet: Ovid, Met, 2, 340–343. Magyarul: „a holtak / már nem használó könnyel, s verdesve mellük, / szólítják Phaëtont és s nap keseregve, akit már / hangjuk nem serkent”. OVIDIUS, 1964. 49.

Ikarus közös tulajdonsága az önféjűség volt. Mindketten elvetették az atyai tanácsot, s mindkettőjük sorsa tragédiába torkollott. Ugyanígy történt Auréllal is, aki – mint Dessewffy Döbrentének írta – „nem ismerte izgékonyosságát, túlbecsülé vállainak erejét”,¹¹⁹ s akinek élete összegezhető a következő plasztikus hasonlatban: „A hüvelyből annyiszor sebesen, és mindig nem kevés időre kirántott, s ismét nehezebben abba visszatolt szélesen ragyogó kard éle, már alkalmasint összerongyolta volt a hüvely belsejét.”¹²⁰ Phaeton és Ikarus nem ismerték fel saját erejük végességét, nem tudtak mértéket tartani, s ez okozta vesztüket.

Tudjuk, hogy Császár nem használta fel megemlékezésében az apa levelét,¹²¹ s bár kevéssé valószínű, hogy bárki ismerte a családtagokon kívül Dessewffy József fiaihoz írott versét vagy az Aurélt dorgáló levelét, a kortársak és az utókor mégis hasonló értelmezési keretbe helyezték Aurél halálát. „A gyöngé test, a lelki erőök túlfeszítése következtében összeroskadván, Dessewffy Aurél, a legszebb remények közepette, a haza és király kipótolhatatlan veszteségére s minden pártszínezetű hazafi osztatlan, mély fájdalmára, rövid betegség után, ideglázban kimult” – olvashatjuk Szőgyény Marich László visszaemlékezésében,¹²² s még évekkel később is, Csengeri Antal így összegezte az ifjú gróf halálának okait: „Idegeit azonban elgyöngíté a test és léleknek örök izgatottsága.”¹²³

Ez a – test és lélek egységét hirdető – antropológia szorosan összefügg a sztoikus erények követésének gondolatával. Az erények gyakorlásának fontosságát az atyai példa és a jótanácsok egyaránt kihangsúlyozták; mindez összefügg a *privatum* és *politicum* elválasztásával – amiről a korábbiakban volt szó – valamint a városi élet „palotáskodó” formájának a falusi, kontemplatív nyugalomtól való megkülönböztetésével. Az erények iskolájaként értelmezett család fogalma egyébként nem csupán a Rousseau-i elvekre vezethető vissza,¹²⁴ hanem a sztoikus erények követését hirdető koncepcióra is. A nevelés a példamutatás révén fejti ki hatását, s ez abban is megmutatkozik, hogy az antik műveltségre leginkább annak exemplum volta miatt hivatkoztak. Nem véletlen, hogy nemcsak a kor neveléstani értekezései idézték számos alkalommal a régiek példáját, hanem egyre-másra jelentek meg az antik nevelési módszereket taglaló munkák is.¹²⁵

Bár azt a közösséget, amelyhez Dessewffy is tartozott, alapvetően a régiek bölcsességének követése jellemezte, antropológiai gondolkodását mégis a saját korára jellemző viszonyok határozták meg. Az Aurélnak és Marcellnak címzett 1827-es instrukciós levél jól példázza ezt. Megtalálhatjuk benne azokat a sztoikus gondolatokat, melyek Dessewffy nevelési elveiben és módszereiben korábban is felfedezhetőek voltak. Már rögtön a levél bevezetőjében azt a négy erényt sorolta fel, melyek szerinte a legfontosabbak a boldog élethez.¹²⁶ A testi és lelki

¹¹⁹ Gróf Dessewffy József levele Döbrentei Gábornak (Szmihály, 1842. június 4.), MOL A Dessewffy család levéltára P91 10. cs. 75.

¹²⁰ DESSEWFFY 1888. 310. – Gróf Dessewffy József levele Császár Ferencnek (1842. november.).

¹²¹ Gróf Dessewffy József levele Döbrentei Gábornak (SzentMihály, 1842. november 14.), MOL A Dessewffy család levéltára P91 10. cs. 75.

¹²² SZÖGYÉN MARICH, 1903. 21.

¹²³ CSENGERI, 1851. 281.

¹²⁴ Erről lásd SCHÜCKING, 1929. 168–171.

¹²⁵ Vö. MOLNÁR, 1776. 16–38.; SZÁSZ, 1816.; SZÁSZ, 1817.; DÖBRENTAI, 1817.

¹²⁶ „Az az ifjú ember, a ki úgy tölthette el napját, hogy azt a vallást teheti magának szívében, hogy mind testi, mind lelki egészségével, mind pedig idejével és erszényével gazdálkodott; a mi nagy figyelem nélkül magára és a körülményekre és a maga gyakori meggyőzése nélkül nem történhetik, az nem csak nem félhet cselekedetei rossz következtéseitől, de örömet is fog érezni és belső érzésből származó örömet, a mellett szeretettni fog mindenektől[.]” DESSEWFFY 1888. 163. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Aurélnak és Marcellnak (1827. augusztus 7.).

egészségére egyaránt vigyázó, magára és a körülményekre ugyanolyan odaadással figyelő ember képe ez. Dessewffy a négy erény követését a mértékkel hozta kapcsolatba.¹²⁷ A rugó és a gát metaforája megfeleltethető a nevelésben is alkalmazott unszolásnak és tartóztatásnak, a különböző erények és elvek (okosság, nemes indulat, vallásosság, szeretet, társasági illemszabályok) pedig akkor működnek hatékonyan, ha harmóniában állnak egymással, ahogyan azt az antik görögök is megfogalmazták.¹²⁸ Ezeknek az elveknek a követése nem személyes célok érdekében történik, hanem az emberre és annak rendeltetésére nézve üdvösek. Méghozzá üdvösebbek „a pusztaságok megfogásánál”. Dessewffy itt a megismerhetőség és az emberi megismerőképesség behatároltságának problematikájára tér rá.¹²⁹ Helyes megismerésről akkor beszélhetünk, ha a dolgok elrendezésében a mérték megvalósul. S bár a részletek megragadhatóak, az emberi természet alapvetően nem megismerhető. Ésszel nem felfedhető, s az érzelmek sem juttatnak hozzá közelebb: miként Isis benső lényegét is eltakarja szemünk elől egy lepel, miként Psziché sem képes érzelmeinek természetét megérteni, úgy az emberi természetet is titok fedi. Egy olyan antropológiáról van itt szó, amely egyszerre irányul az ember igazságára és ennek az igazságnak az elvesztésére.¹³⁰ A levél következő részében Dessewffy a társas élet szabályait taglalva végső soron a „simaság”, a helyes társas viselkedésnek két szabályát fogalmazta meg: egyrészt kerülni kell az „egoismust”, másrészt a másik „magaszeretetét (amour propre)” tiszteletben kell tartani. Bár ez utóbbi elvet Montesquieu nyomán fogalmazta meg, a felosztás kísértetiesen emlékeztet arra, ahogyan Rousseau az önszeretet és a saját szeretetet (amit Dessewffy magaszeretetnek fordított) megkülönböztette. Csakhogy míg Rousseau-nál a természeti ember természetes „önszeretete” felette áll a civilizált ember „saját szeretetének”, itt mindkettő veszélyként leselkedik a városba érkező ifjúra. Egy olyan – alapvetően kantianus – antropológia bontakozik itt ki, melynek értelmében a társaságba lépő ifjú cselekedeteit ugyan már nem az egyéni érdekek, hanem a társas együttélés szabályai irányítják, a végső megismerésig mégsem juthat el. A Bildung végső célja ugyanis nem a társadalmi érvényesülés elősegítése és nem is az egyéni boldogság megtalálása, hanem az erkölcsi törvények belsővé tétele, méghozzá oly módon, hogy az észbeli képességek és a józan tapasztalatszerzés egymást kiegészítve működjenek.¹³¹

¹²⁷ „Nem lehet elég rugót, az emberi indulatosság és gyarlóság mellett, a virtusnak, és elég gátot a rosszra való hajlandóságnak kigondolni, mert maga az emberi ész csekély portéka, a mi az okos emberek különböző vélekedéseiből is kitetszik [...]. Csupán maga az ész tehát felette veszedelmes lehet, ha nincs összekötve a nemes kinemesített indulattal, az isteni jelenlételnek és hatalomnak eleven érzése mellett az emberi szeretettel és a társasági és társalkodási kötelességek érzeménnyel. Ezen érzések és érzemények harmoniájában áll a jónak és szépségnek érzése – a görögök Agathokalonja, mely sokkal üdvözlétebb az emberi társaságra és az ember elrendeltetésére nézve a pusztaságok megfogásánál.” DESSEWFFY, 1888. 164. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Aurélnak és Marcellnak (1827. augusztus 7.).

¹²⁸ A görög agathokalon a sokoldalúan fejlett lélek kultúrájára utal, az észbeli, erkölcsi és esztétikai kultúra harmóniájára. Lásd erről a következő kantianus érvelést: MAGDA, 1826. 575.

¹²⁹ DESSEWFFY, 1888. 164. Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Aurélnak és Marcellnak (1827. augusztus 7.).

¹³⁰ Lásd FOUCAULT, 2004. 708.

¹³¹ KANT, 1803. 20–21.

Virginia a bálban

Az instrukciós levél a belsővé tett erény, – Dessewffy szavával – a virtus megjelenési formáira vonatkozó konkrét példákat is tartalmaz. A levélíró apa a fiúk, Aurél és Marcell figyelmébe nővérük, Virginia „sima” viselkedését ajánlja.¹³² Ez az atyai tanács jelzi, hogy Dessewffy értékrendjében az erények követése a társadalmi rang fölött állt. Amint láttuk, számos hagyomány, korábban rögzült viselkedésminta élt tovább a családban, ugyanakkor az apa a gondosan megtervezett nevelési folyamatot a kiművelődés, a *Bildung* koncepciójának rendelte alá; tette mindezt egy olyan antropológiai eszmény jegyében, mely az emberi kiteljesedést az erények útján, a morális imperatívuszok követése révén vélte elérhetőnek. Ám a Dessewffy által kialakított *Bildung*-fogalom nem épül tiszta filozófiai formákra: Dessewffy nem volt kantianus: a nemesi körökben évszázadokon át igen nagy népszerűségnek örvendő Horatius nyomán a sztoikus mértékleteségnek tulajdonított döntő jelentőséget. Amint már láttuk, ő is hitt a morális imperatívuszok létezésében, ám az emberi természet moralitását az ész és szív összhangjában megtestesülő virtusban kereste.

Felhasznált irodalom

FSzEK	Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár
MOL	Magyar Országos Levéltár
MTAK Kt	Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár
OSZK Kt	Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára
-
- ABAFI**
 1882a ABAFI Lajos: A miskolci színház történetéhez. [I]. In: Figyelő, 7. (1882) 12. sz. 256–272., 367–384.
 1882b ABAFI Lajos: A miskolci színház történetéhez. [II]. In: Figyelő, 7. (1882) 13. 117–124.
- ARIÈS**
 1987 ARIÈS, Philippe: A gyermek és a családi élet az ancien régime korában. Ford.: Szapor Judit. In: ARIÈS, Philippe: Gyermek, család, halál. Tanulmányok. Szerk.: ÁDÁM Péter – SZAPOR Judit. Budapest, Gondolat, 1987. 7–317.
- ASBÓTH**
 1892 ASBÓTH János: Dessewffy Aurél és Széchenyi István. In: Uő: Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez. Budapest, Athenaeum, 1892. 96–119.
- BACON**
 1609 BACON, Francis: De Sapientia Veterum. London, Robertus Barkerus, 1609.

¹³² „Egy bálban a kisasszonyok külön szakasztották magukat a burger lányoktól és őt is maguk után ragadták, de ő kikapta és a burger lányokhoz csatolta magát, ez nagy tisztesség volt, mert a kisasszonyoknak csak kevélységüket, hiúságukat bántotta meg, de a burger lányoknak nem csak hogy önszeretetüket meg nem bántotta, sőt ápolgatta is.” DESSEWFFY, 1888. 168. Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Aurélnak és Marcellnak (1827. augusztus 7.).

BADINTER

- 1999 BADINTER, Elisabeth: A szerető anyja. Az anyai érzés története a 17–20. században. Ford.: Szekeres András. Debrecen, Csokonai, 1999. (Hermész Könyvek)

BALLAGI

- 1891 BALLAGI Aladár: Gróf Dessewffy József önéletrajza. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 1. (1891) 4. sz. 472–480.

BALLEXSERD

- 1807 BALLEXSERD, Jacques: Fontos kérdés, miképpen kelljen a' gyermekeket természet szerint úgy nevelni, hogy egésségek, nagyok, erősek és hosszú életűek lehessenek? Ford.: G. Domby Sámuel. Pozsony – Pest, Fűskúti Landerer Mihály, 1807.

BENKŐ

- 1958 BENKŐ Loránd: Egy XVIII. századi plagizáció nyelvi vonatkozásai. In: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 2. (1958) 1–4. sz. 45–58.

BÍRÓ

- 2003 BÍRÓ Ferenc: A felvilágosodás korának magyar irodalma. 4. kiadás. Budapest, Balassi, 2003.

BORSOS

- 1838 BORSOS Márton: A' csecsemő- és első gyermekkor, házi nevelés' tekintetében. Kolozsvár, Tilsch és fia, 1838.

CAMPE

- 1787 CAMPE, Joachim Heinrich: Ifjabbik Robinzon, íródott a' gyermekeknek gyönyörködtető és hasznos magok multságokra J. H. Kámpe úr által. Ford.: Gelei József. Pozsony, Patzkó Ágoston Ferentz, 1787.
- 1794 CAMPE, Joachim Heinrich: Ifjabbik Robinzon mely a' gyermekeknek gyönyörködtetésekre és hasznos multságokra németül Kampe J. H. által irattatott. Ford.: Gyarmathi Sámuel. Kolozsvár, Reformatus Collegium, 1794.
- 1804 CAMPE, Joachim Heinrich: Theophron vagy a' tapasztalt tanácsadó a' tapasztalatlan ifjúság számára. Ford.: Dapsy József. Pozsony, Belnay Aloys, 1804.
- 1836 CAMPE, Joachim Heinrich: Ifjabbik Robinzon. Multságos olvasókönyv gyermekeknek és ifjak számára. Ford.: Uzdi Péter [Vajda Péter]. Pest, Heckenast Gusztáv, 1836.

CÖRVER

- 1770 CÖRVER Nepomuk János: Politique Chretienne Aisee et Abregee Methodiquement a l'Usage des Jeunes Princes et de la Noblesse Propre a les Rendre Habiles a Procurer le Bien Public des Etats et leur Propre en Particulier. Vienne, chez L'Heritier de Schulz Imprimeur de L' Universite, 1770.

CSENGERI

- 1851 CSENGERI Antal: Dessewffy Aurél. In: Magyar szónokok és statusférjak. Politikai jellemrajzok. Pest, Csengeri Antal, 1851. 229–283.

DEÁK

- 1885 DEÁK Farkas: Gróf Dessewffy Aurél életrajza. Pozsony, Stampfel Károly, 1885.

DÉNES

- 1989 DÉNES Iván Zoltán: Közüggé emelt kiváltságörzés. A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években. Budapest, Akadémiai, 1989.

DESSEWFFY

- 1839 DESSEWFFY Aurél: Magyar nyelv, és előkelőink' nevelési rendszere. In: Budapesti Árvízönyv. III. kötet. Szerk.: EÖTVÖS József. Pest, Heckenast Gusztáv, 1839. 1–22.

DESSEWFFY

- 1843a DESSEWFFY Aurél: Adatok gróf Dessewffy Aurél életéhez, maga az elhunyt által írva. In: Néhány nevezetesebb darab gróf Dessewffy Aurélnek hátrahagyott munkáiból és országgyűlési beszédeiből. Szerk.: DESSEWFFY Emil. Pest, Landerer-Heckenast, 1843. 1–24.
- 1843b DESSEWFFY, Aurel: Fragmente eines Erziehungs-Planes [1835]. In: Aus den Papieren des Grafen Aurel Dessewffy gesammelt und herausgegeben durch einige seiner Freunde und Gleichgesinnte. Band 1. Vermischte Aufsätze und Bruchstücke aus Briefen 1835–1842. Pesth, Landerer – Heckenast, 1843. 1–24.
- 1887a DESSEWFFY Aurél: Gróf Dessewffy Aurél összes művei. Szerk.: FERENCZY József. Budapest, Méhner Vilmos, 1887.
- 1887b DESSEWFFY Aurél: Töredékgondolatok egy nevelési tervet felől. In: DESSEWFFY Aurél: Gróf Dessewffy Aurél összes művei. Szerk.: FERENCZY József. Budapest, Méhner Vilmos, 1887. 304–321.
- 1887c DESSEWFFY Aurél: A magyar nyelv és előkelőink nevelési rendszere. In: DESSEWFFY Aurél: Gróf Dessewffy Aurél összes művei. Szerk.: FERENCZY József. Budapest, Méhner Vilmos, 1887. 322–336.

DESSEWFFY

- 1857 DESSEWFFY Emil: Jellemrajz. In: Koszorú gróf Dessewffy Aurél emlékének. Fűzék tisztelői és baráti. Pest, Heckenast Gusztáv, 1857. 1–48.

DESSEWFFY

- 1818 DESSEWFFY József: Bártfai Levelek, írta Döbrentei Gáborhoz Erdélybe, gróf De'sófi József. 1817-ben. Sárospatak, Nádaskay András, 1818.
- 1888 DESSEWFFY József: Gróf Dessewffy József levelei. 1812–1843. Szerk.: FERENCZY József. Budapest, Méhner Vilmos, 1888.

DESSEWFFY – KAZINCZY

- 1860–64 DESSEWFFY József – KAZINCZY Ferenc: Gróf Dessewffy József bizalmas levelezése Kazinczy Ferenczczel. 1793–1831. I–III. kötet. Pest, Kazinczy Gábor, 1860–1864.

DESSEWFFY

- 1851 DESEWFFY, Marzel: Der politisch-sociale Radikalismus der Neuzeit. Wien, Franz Leo, 1851.
- 1861 DESEWFFY, Marzel: Beiträge zu einer Doctrin des menschheitlichen Friedens und des allmenschlichen Rechtzustandes. Pesth, Gustav Heckenast, 1861.

DESSEWFFY

- 1825a DESSEWFFY Virginia: Meister' észre-vételei a' macskákról. In: Felső Magyar Országgi Minerva, 1. (1825) 2. sz. 48.
- 1825b DESSEWFFY Virginia: A' gyöngyök. In: Felső Magyar Országgi Minerva, 1. (1825) 5. sz. 180.

DOMBOVÁRI

- 2006 DOMBOVÁRI Ádám: Egy alternatív kibontakozási lehetőség nélkül. Dessewffy Aurél politikai önarcképe. In: A hagyomány politikája. Fejezetek a konzervativizmus történetéből. Szerk.: BÉKES Márton – MAJOROS István. Budapest, ELTE BTK Történeti Intézet, 2006. 63–93.

DÖBRENTÉI

- 1817 DÖBRENTÉI Gábor: Ezen nevelések' módjára tett némelly megjegyzések. In: Erdélyi Múzeum, 5. (1817) 6. sz. 30–56.

ÉCSY Ö.

- 1941 ÉCSY Ö. István: Adalék gr. Teleki Lászlónak, a „Kegyenc” írójának élettörténetéhez. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 51. (1941) 4. sz. 382–390.

FÁBRI

- 1999 A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből. 1777–1865. I. kötet. Szerk.: FÁBRI Anna. Budapest, Kortárs, 1999.

FALUSI

- 1805 FALUSI Mihály: Okos gyermek nevelés példája, a' köznép hasznára, mellyben röviden előadatik, miképpen kell a' Gyermeket születések napjától fogva, mind testi, mind erkölcsi tulajdonságaikra nézve hasznosann és okosann nevelni. Pozsony, Belnay György Aloysius, 1805.

FEHÉR

- 1997 FEHÉR Katalin: Ráday Pál ismeretlen kéziratot utasítása fia nevelőjének 1723-ból. In: Magyar Könyvszemle, 113. (1997) 2. sz. 220–225.
- 1999 FEHÉR Katalin: A felvilágosodás pedagógiai eszméi Magyarországon. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 1999.

FERENCZY

- 1887 FERENCZY József: Gróf Dessewffy Aurél életrajza. In: DESSEWFFY Aurél: Gróf Dessewffy Aurél összes művei. Szerk.: FERENCZY József. Budapest, Méhner Vilmos, 1887. V–LIII.
- 1897 FERENCZY József: Gróf Dessewffy József életrajza. Budapest, Ferenczy József, 1897.

FINÁCZY

- 1927 FINÁCZY Ernő: Az újkori nevelés története (1600–1800). Vezérfonal egyetemi előadásokhoz. Budapest, Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, 1927.

FONT

- 1989 FONT Zsuzsa: Utószó. In: Teleki Pál külföldi tanulmányútja. Levelek, számadások, iratok. 1695–1700. Szerk.: FONT Zsuzsa. Szeged, Szegedi Oktatástörténeti Közösség, 1989. 409–424. (Fontes Rerum Scholasticarum, 3.)

FOUCAULT

- 2004 FOUCAULT, Michel: A bolondság története a klasszicizmus korában. Ford.: Sujtó László. Budapest, Atlantis, 2004. (Kísértések)

GRUSZ

- 1917 GRUSZ Lipót: Dessewffy József gróf. Kassa, „Szent Erzsébet” Nyomda Részvénytársaság, 1917.

HABERMAS

- 1993 HABERMAS, Jürgen: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban. Ford.: Endreffy Zoltán. Budapest, Osiris, 1993.

HAREVEN

- 1997 HAREVEN, Tamara K.: Familie, Lebenslauf und Sozialgeschichte. In: Historische Familienforschung. Ergebnisse und Kontroversen. Michael Mitterauer zum 60. Geburtstag. Hrsg.: EHMER, Josef – HAREVEN, Tamara K. – WALL, Richard. Frankfurt am Main – New York, Campus, [1997]. 17–37.

HELLENBACH

- 1763 HELLENBACH Károlyné Jánoky Anna Mária: Treue Ermahnung einer Mutter an ihre einzige Tochter. Leipzig, Breitkopfischen Buchdruckerey, 1763.

HERRMANN

- 1993 HERRMANN, Ulrich: Aufklärung und Erziehung. Studien zur Funktion der Erziehung im Konstitutionprozeß der bürgerlichen Gesellschaft im 18. und frühen 19. Jahrhundert in Deutschland. Weinheim, Deutscher Studien, 1993.

HORVÁTH

1964 HORVÁTH Zoltán: Teleki László 1810–1861. I. kötet. Budapest, Akadémiai, 1964.

HUFELAND

1802 HUFELAND, Christoph Wilhelm: Az anyákhoz való jó tanács... a' Gyermekek Testi Nevelésének nevezetesebb Pontjairól az ő Életeknek első esztendejekben. Ford.: Öri Fábián László. Pozsony, Öri Fábián László, 1802.

IMHOF

1992 IMHOF, Arthur E.: Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen... Ford.: Gellériné Lázár Márta. Budapest, Akadémiai, 1992. (Hermész Könyvek)

IMRE

1925 IMRE Sándor: Gróf Teleki László Tanácsadása a nevelésről. In: Protestáns Szemle, 34. (1925) 9. sz. 603–608.

JAKAB

1883 JAKAB Elek: Egy főrangú honleány (Jellemrajz levelekben). In.: Fővárosi Lapok, 20. (1883) 122. sz. 788–790.

KANT

1784 KANT, Immanuel: Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung? In: Berlinische Monatsschrift, 2. (1784) 10. sz. 481–494.

1803 KANT, Immanuel: Über Pädagogik. Hrsg.: RINK, D. Friedrich Theodor. Königsberg, 1803.

1997 KANT, Immanuel: Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás? Ford.: Vidrányi Katalin. In: KANT, Immanuel: Történetfilozófiai írások. Szerk.: MESTERHÁZI Miklós. Szege, Ictus, [1997]. 13–22.

KAZINCZY

1892 KAZINCZY Ferencz: Kazinczy Ferencz levelezése. III. kötet. Szerk.: Váczy János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1892. (Kazinczy Ferencz Összes Művei)

1896 KAZINCZY Ferencz: Kazinczy Ferencz levelezése. VII. kötet. Szerk.: Váczy János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1896. (Kazinczy Ferencz Összes Művei)

1898 KAZINCZY Ferencz: Kazinczy Ferencz levelezése. VIII. kötet. Szerk.: Váczy János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1898. (Kazinczy Ferencz Összes Művei)

1899 KAZINCZY Ferencz: Kazinczy Ferencz levelezése. IX. kötet. Szerk.: Váczy János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1899. (Kazinczy Ferencz Összes Művei)

1900 KAZINCZY Ferencz: Kazinczy Ferencz levelezése. X. kötet. Szerk.: Váczy János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1900. (Kazinczy Ferencz Összes Művei)

1901 KAZINCZY Ferencz: Kazinczy Ferencz levelezése. XI. kötet. Szerk.: Váczy János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1901. (Kazinczy Ferencz Összes Művei)

1902 KAZINCZY Ferencz: Kazinczy Ferencz levelezése. XII. kötet. Szerk.: Váczy János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1902. (Kazinczy Ferencz Összes Művei)

1905 KAZINCZY Ferencz: Kazinczy Ferencz levelezése. XV. kötet. Szerk.: Váczy János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1905. (Kazinczy Ferencz Összes Művei)

1906 KAZINCZY Ferencz: Kazinczy Ferencz levelezése. XVI. kötet. Szerk.: Váczy János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1906. (Kazinczy Ferencz Összes Művei)

1907 KAZINCZY Ferencz: Kazinczy Ferencz levelezése. XVII. kötet. Szerk.: Váczy János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1907. (Kazinczy Ferencz Összes Művei)

1908 KAZINCZY Ferencz: Kazinczy Ferencz levelezése. XVIII. kötet. Szerk.: Váczy János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1908. (Kazinczy Ferencz Összes Művei)

1909 KAZINCZY Ferencz: Kazinczy Ferencz levelezése. XIX. kötet. Szerk.: Váczy János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1909. (Kazinczy Ferencz Összes Művei)

KERÉNYI

- 1976 KERÉNYI Ferenc: A főrendi ellenzék műkedvelő színjátékai 1841-ben. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 80. (1976) 1. sz. 87–90.
- 1990 Magyar színház történet. 1790–1873. Szerk.: KERÉNYI Ferenc. Budapest, Akadémiai, 1990.

KLOBUSICZKI

- 1764 HASZNOS mulatság, az az A' kisdedek' tanúságára, és hasznokra, a' tudni szükséges dolgokról Egybe-Szedett Kérdések, és Feleletek. Szerk.: KLOBUSICZKI Antal. Ford.: Klobusiczki Antal. Pozsony, Landerer János Mihály, 1764.

KORNIS

- [1927] KORNIS Gyula: A magyar művelődés eszményei. 1777–1848. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, [1927].

KOVÁTS

- 1775 Emberséges ember' egész tiszttye, vagy olly makszimák, mellyek szerént az ember magát e' világban bírtsen, okosan, Isten 's emberek előtt való kedvességgel hordozhatja. Szerk.: KOVÁTS Ferencz Mátyás. Ford.: Kováts Ferencz Mátyás. Győr, Streibig Gergely János, 1775.

LAKATOS

- 1910 LAKATOS Vince: Festetics György nevelési plánuma. In: Magyar Középiskola, 3. (1910) 4. sz. 227–230.

LÉVAY

- 1899 LÉVAY József: Bevezetés. In: Emléklapok [ifjabb] vajai Vay Miklós életéből. Szerk.: LÉVAY József. Budapest, Franklin Társulat, 1899. 6–38.

LOCKE

- 1771 LOCKE John: A' gyermekek' neveléséről. Ford.: Borosjenői gróf Székely Ádám. Kolozsvár, Reformatus Collegium, 1771.
- 1914 LOCKE, John: Gondolatok a nevelésről. Ford.: Mutschenbacher Gyula. [Budapest], Kath. Középiskolai Tanáregyesület, 1914. (Pedagógiai Könyvtár)

MAGDA

- 1826 MAGDA Pál: A' Culturáról. In: Felső Magyar Országai Minerva, 2. (1826) 2. sz. 566–577.

MENDELSSOHN

- 1784 MENDELSSOHN, Moses: Ueber die Frage: was heißt aufklären? In: Berlinische Monatsschrift, 2. (1784) 9. sz. 193–200.

MIKLÓS

- 1826 MIKLÓS László: A' Tudomány 's Nyelv-tanítás helyes össze-kötteséről a' Felsőbb Tudományos Intézeteken. In: Felső Magyar Országai Minerva, 2. (1826) 5. sz. 681–690.

MIKÓ

- 1817 MIKÓ György: Rövid megjegyzések egy férjfi-gyermek' neveléséről. In: Erdélyi Múzeum, 5. (1817) 7. sz. 5–21.

MITTERAUER

- 1990 MITTERAUER, Michael: Europäische Familienformen im interkulturellen Vergleich. In: Uő: Historisch-antropologische Familienforschung. Fragestellung und Zugangsweisen. Wien – Köln, Böhlau, 1990. (Kulturstudien. Bibliothek der Kulturgeschichte, 15.) 25–40.

MOLNÁR

- 1776 MOLNÁR János: Petrovsky Sándor urhoz Molnár Jánosnak tizen-öt levelei, midőn ötlet a' jó nevelésről való írásra ösztönözné. Pozsony – Kassa, Landerer Mihály, 1776.

N. N.

- 1777 N. N.: Válogatott kérdések azon tudományokból melyeket tanult Nagy Károlyi Gróf Károlyi József kilentz esztendő korában K. S. U. 1777. Auserwählte Fragen aus jenen Wissenschaften, welche Graf Joseph Károlyi von Nagy Károly im 9ten Jahre seines Alters erlernen hat im Jahre 1777. Waitzen, Franz Ignaz Umbro, 1777.

N. N.

- 1779 N. N.: Válogatott kérdések, melyekre cserneki gróf Desseöffy József nyilván-való próbadáskor nyóltz esztendő korában meg-felelt 1779. Auserlesene Fragen, welche Graf Joseph Desseöffy von Csernek bey öffentlicher Prüfung im 8ten Jahre seines Alters beantwortet hat im Jahre 1779. Kaschau, Johann Michael Landerer, 1779. [Megtalálható: OSZK Aprónyomtatványtár, 1779, 4°]

NÉGYESY

- 1901 NÉGYESY László: Egy régi magyar kultúrpolitikusról. In: Magyar Pedagogia, 10. (1901) 595–601.

ONDER

- 2004 ONDER Csaba: Hagyományozódó olvasatlanság. A Parainesis avagy az oráció nemes popularitása. In: Nympholeptusok. Test, kánon, nyelv és költőiség problémái a 18–19. században. Szerk.: SZÜCS Zoltán Gábor – VADERNA Gábor. Budapest, L'Harmattan, 2004. (Dayka Könyvek) 13–32.

OVIDIUS

- 1964 OVIDIUS Naso, Publius: Átváltozások. Metamorphoses. Ford.: Devecseri Gábor. Budapest, Magyar Helikon, 1964.

ÖTVÖS

- 1988 ÖTVÖS Péter: „in externas provincias per me expedito”. In: Széchenyi Zsigmond körútja 1699–1700. Szerk.: ÖTVÖS PÉTER. Szeged, JATE, 1988. (Peregrinatio Hungarorum, 1.) 9–20.

PLUTARKHOSZ

- 2001 PLUTARKHOSZ: Párhuzamos életrajzok. I. kötet. Ford.: Máthé Elek. Budapest, Osiris, 2001. (Sapientia Humana)

POÓR

- 1988 POÓR János: Kényszerpályák nemzedéke. 1795–1815. Budapest, Gondolat, 1988. (Magyar História)
- 1990 POÓR János: Politizáló, művelt főúr. A fiatal Dessewffy József. In: Klasszika és romantika között. Szerk.: KULIN Ferenc – MARGÓCSY István. Budapest, Szépirodalmi, 1990. 148–158.

PUKÁNSZKY

- 2001 PUKÁNSZKY Béla: A gyermekkor története. Budapest, Műszaki, 2001.

PUKÁNSZKY – NÉMETH

- 1997 PUKÁNSZKY Béla – NÉMETH András: Neveléstörténet. 5. kiadás. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997.

PULSZKY

- 1888 PULSZKY Ferencz: Gróf Dessewffy Aurél és társai. In: PULSZKY Ferencz: Jellemrajzok. Eötvös, Széchenyi, Deák, Dessewffy Aurél. Budapest, Aigner Lajos, [1888]. 61–84.

RÉZ

- 1909 RÉZ Mihály: Gróf Dessewffy Aurél. In: Uő: Tanulmányok. Budapest, Pallas, 1909. 291–355.

ROUSSEAU

- 1978 ROUSSEAU, Jean-Jacques: Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól. In: Uő: Értekezések és filozófiai levelek. Szerk.: LUDASSY Mária. Ford.: Kis János. Budapest, Magyar Helikon, 1978. 59–200.
- 1997 ROUSSEAU, Jean-Jacques.: Emil, avagy a nevelésről. Ford.: Győry János. Budapest, Papirusz Book, 1997.

SAINT-PIERRE

- 1792 SAINT-PIERRE, Jacques-Bernardin-Henri de: Études de la Nature. V. vol. 4. Paris, Didot Jeune, 1792.
- 1855 SAINT-Pierre, Bernardin de: Pál és Virginia. Ford.: Ács Zsigmond. Pest, Geibel Ármin, 1855.

SAUDER

- 1974 SAUDER, Gerhard: Empfindsamkeit. Band I. Stuttgart, J. B. Metzler, 1974.

SCHLETT

- 1996 SCHLETT István: A magyar politikai gondolkodás története. I. kötet. Budapest, Korona, 1996.
- 1999 SCHLETT István: A liberalizmus Magyarországon. I. rész. In: Uő: A magyar politikai gondolkodás története. II. kötet. Budapest, Korona, 1999.

SCHÜCKING

- 1929 SCHÜCKING, Levin L.: Die Familie im Puritanismus. Studien über Familie und Literatur in England im 16., 17. und 18. Jahrhundert. Leipzig – Berlin, B. G. Teubner, 1929.

STAUD

- 1963–64 STAUD Géza: Magyar kastélyszínházak. I.– III. kötet. Budapest, Színháztudományi Intézet, 1963–1964. (Színháztörténeti Könyvtár, 11; 14; 15.)

STERNE

- 1989 STERNE, Laurence: Tristram Shandy élete és gondolatai. Ford.: Határ Győző. Budapest, Európa, 1989. (A világirodalom klasszikusai)

STOHL

- 2005 STOHL Róbert: Adatok Péteri Takáts József nevelői tevékenységéhez. In: Könyv és Nevelés, 7. (2005) 4. sz. 88–90.

SZAKÁLY

- 2003 SZAKÁLY Orsolya: Egy vállalkozó főnemes. Vay Miklós báró (1756–1824). Budapest, ELTE Eötvös, 2003.

SZÁSZ

- 1816 SZÁSZ Mózes: Az egyiptomiak', perzsák', görögök, és rómaiak' nevelése' módja. In: Erdélyi Muzéum, 4. (1816) 5. sz. 146–176.
- 1817 SZÁSZ Mózes: Az egyiptomiak', perzsák', görögök', és rómaiak' nevelése' módjának folytatása. In: Erdélyi Muzéum, 5. (1817) 6. sz. 3–30.

SZÉCHENYI

- 1921 SZÉCHENYI István: Gr. Széchenyi István intelmei fiához, Bélához. In: Uő: Gr Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. I. kötet. Szerk.: KÁROLYI Árpád. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1921. (Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris. Gróf Széchenyi István összes munkái, 7.) 491–551.
- 1985 SZÉCHENYI István: Gróf Széchenyi István intelmei Béla fiához. Ford.: Kovács Ilo-
na – Soltész Gáspár. In: SZÉCHENYI István: Gróf Széchenyi István intelmei Béla fiához. Szerk.: Fenyő Ervin. Budapest, Magvető, 1985. (Magyar Hírmondó) 12–110.

SZÉP

- 1821 SZÉP János: Elmélkedés az Aszszonyi Nem' Taníttatásáról. In: Tudományos Gyűjtemény, 5. (1821.) 4. sz. 22–60.

SZILÁGYI

- 1817 SZILÁGYI Ferencz: A' közönséges iskolai nevelésnek a' házával való öszvehasználtása. In: Erdélyi Muzéum, 5. (1817) 6. sz. 110–143.

SZILÁGYI

- 1998 SZILÁGYI Márton: Kármán József és Pajor Gáspár Urániája. Debrecen, Kossuth Egyetemi, 1998. (Csokonai Könyvtár)

SZINNYEI

- 1893 SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. II. kötet. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1893.

SZŐGYÉNY MARICH

- 1903 SZŐGYÉNY MARICH László: Idősb Szőgyén Marich László országbíró emlékiratai. I. kötet. Budapest, kiadják fiai, 1903.

TAKÁTS

- 2007 TAKÁTS József: Modern magyar politikai eszmétörténet. Budapest, Osiris, 2007.

TELEKI

- 1817 TELEKI József: Gyermekim' neveléséről való gondolataim. In: Erdélyi Muzéum, 5. (1817) 10. sz. 181–190.

TRÓCSÁNYI

- 1965 TRÓCSÁNYI Zsolt: Wesselényi Miklós. Budapest, Akadémiai, 1965.

VÁRÓ

- 1913 VÁRÓ Gedeon: Két régi Robinzon-fordításról. In: Magyar Nyelvőr, 42. (1913) 390–393.

VAY

- 1864 VAY, Johanna von: Baronin Johanna von Vay, geborne freiin von Adelsheim, geboren in Pforzheim, den 5. August 1776, gestorben in Golop, den 26. Februar 1863. Hrsg.: BENE, Franz. Wien, Leopold Sammer, 1864.
- 1888 VAY Miklósné Adelsheim Johanna: Emlékek B. Vay Miklósné, Adelsheim Johanna báróné leveleiből. Budapest, Jókai Etelke, 1888.

VERESS

- 1998 VERESS Károly: Képzés és kultúra. In: Kellék, 5. (1998) 10. sz. 33–41.

VERSEGHY

- 1808 VERSEGHY Ferenc: Gróf Kaczaifalvi László, avvagy a' Természetes Ember. Egy igen mulatságos tanúságokkal bővelkedő Történet. Pest, Patzko Ferencz Jósef, 1808.

VIERHAUS

- 1992 VIERHAUS, Rudolf: Bildung. In: Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Band I. Hrsg.: BRUNNER, Otto – CONZE, Werner – KOSELLECK, Reinhart. Stuttgart, J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger, 1992. 508–551.

VIRÁG

- 2004 VIRÁG Irén: A magyarországi arisztokrácia neveltetésének vizsgálata a 19. század első felében a források tükrében. In: Magyar Pedagógia, 104. (2004) 1. sz. 77–93.